

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ

*Η βυζαντινή επιτραπέζια κεραμική από το Κάστρο
των Ιωαννίνων*

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΝΑΚΟΥ

Οκτώβριος 2022

Πίνακας Περιεχομένων

Εισαγωγή	4
----------------	---

ΜΕΡΟΣ Α

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΙΣΤΟΡΙΚΑ και ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ9

I. Ιστορικό περίγραμμα του Κάστρου των Ιωαννίνων και της ευρύτερης περιοχής	9
II. Τοπογραφία του Κάστρου των Ιωαννίνων	13
1. Η οχύρωση	13
2. Οι ακροπόλεις.....	17
3. Ο οικισμός	20
III. Η ανασκαφική έρευνα	23

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ 27

Η βυζαντινή κεραμική από το Κάστρο31

I. Εγχώρια Βυζαντινή κεραμική	32
I.1. Πρωτοβυζαντινή Κεραμική (330 - μέσα 9 ^{ου} αι.).....	33
I. 1.1. Άβαφη κεραμική.....	33
I. 1.2. Κεραμική με γραπτή διακόσμηση	34
I.2. Μεσοβυζαντινή Κεραμική (μέσα 9 ^{ου} αι.– αρχές 13 ^{ου} αι.).....	36
I.2.1. Άβαφη κεραμική	36
I.2.2. Εφυαλωμένη κεραμική	37
I.2.2.1. Γραπτή εφυαλωμένη κεραμική	38
I.2.2.2. Εγχάρακτη εφυαλωμένη κεραμική	41
I.3. Υστεροβυζαντινή Κεραμική (αρχές 13 ^{ου} αι.-15 ^{ου} αι.)	46
I.3.1. Ύστερη εγχάρακτη κεραμική με μονόχρωμη εφύαλωση	46
II. Εισηγμένη κεραμική	48

Π.1. Γραπτή εφυαλωμένη κεραμική από την ιταλική χερσόνησο.....	48
Π.1.1. Ιταλική Πολύχρωμη κεραμική «R.M.R. Ware»	49
Π.1.2. Majolica	50

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Η ΕΝΤΑΞΗ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΣΤΗΝ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ :

Γενικές Παρατηρήσεις	53
I. Θέση εύρεσης και τοπογραφικά του Κάστρου	53
II. Πηλός, σχήματα και διακοσμητικά θέματα	54
III. Επαφές με την υπόλοιπη Ελλάδα	57
IV. Επαφές με τη Δύση	60
V. Συμπεράσματα	62
Πηγές - Βιβλιογραφία	65

ΜΕΡΟΣ Β

Κατάλογος	78
------------------------	-----------

ΜΕΡΟΣ Γ

Πίνακες	94
Εικόνες	109

Εισαγωγή

Στο Κάστρο των Ιωαννίνων ήδη από τη δεκαετία του 1980 πραγματοποιήθηκαν συστηματικές ανασκαφές από την Εφορεία Αρχαιοτήτων, οι οποίες έδωσαν σημαντικά στοιχεία για την ιστορική πορεία του Κάστρου από την αρχαιότητα μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Η πρώτη συστηματική ανασκαφή έγινε τη δεκαετία του '80 από τον Κωνσταντίνο Τσουρή σε τμήμα του περιβάλλοντος χώρου της οθωμανικής βιβλιοθήκης, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν στην πλειονότητά τους όστρακα και αγγεία της όψιμης οθωμανικής εποχής, ορισμένα από τα οποία συγκολλήθηκαν και εκτίθενται σήμερα σε προθήκη του Βυζαντινού Μουσείου Ιωαννίνων. Συγχρόνως, πραγματοποιήθηκε ανασκαφή από την Όλγα Γκράτζιου σε πολύ κοντινή απόσταση, με αποτέλεσμα να έρθουν στο φως ερείπια βυζαντινού λουτρού (βαλανείο) και κινητά ευρήματα της βυζαντινής και της όψιμης οθωμανικής εποχής.

Τη δεκαετία του '90 ανασκάφτηκε ξανά ο χώρος της οθωμανικής βιβλιοθήκης αλλά σε μεγαλύτερα βάθη, όπου αποκαλύφθηκε σημαντικός αριθμός οστράκων οθωμανικής εποχής και ορισμένα από την ελληνιστική εποχή. Την ίδια χρονική περίοδο πραγματοποιήθηκαν αποχωματώσεις και ανασκαφή στον χώρο του σεραγιού του Αλή Πασά στη νοτιοανατολική ακρόπολη, με ελάχιστα κινητά ευρήματα.

Η πιο διεξοδική ανασκαφική έρευνα στο χώρο του Κάστρου έγινε στο πλαίσιο του έργου του Γ' ΚΠΣ (2004-2009), κατά την οποία έλαβε χώρα για μια ακόμη φορά εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα στον χώρο της οθωμανικής βιβλιοθήκης, από όπου προήλθε σημαντικός αριθμός ευρημάτων. Συγχρόνως ανασκάφτηκαν μεταξύ άλλων και θέσεις που δεν είχαν ποτέ στο παρελθόν διερευνηθεί συστηματικά, με σημαντικά ευρήματα για την ιστορία του Κάστρου και της πόλης των Ιωαννίνων από την αρχαιότητα και τη βυζαντινή περίοδο.

Στην παρούσα μελέτη εξετάζεται η κεραμική που προήλθε κατά κύριο λόγο από τις ανασκαφικές εργασίες και τις δοκιμαστικές τομές που έγιναν σε διάφορα σημεία του Κάστρου, στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος του Γ' ΚΠΣ (2004-2009) και καλύπτει χρονολογικά ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή (7^{ος}-15^{ος} αιώνας). Ωστόσο, επιλέχθηκαν και ορισμένα όστρακα από τις προγενέστερες ανασκαφές, διότι

παρουσιάζουν αξιολογημένη τεχνική και διακόσμηση. Η κεραμική που παρουσιάζεται στην παρούσα μελέτη είναι σχεδόν στο σύνολό της αδημοσίευτη¹.

Από το σύνολο του υλικού που επιλέχθηκε, ελάχιστα αλλά ενδεικτικά είναι τα θραύσματα που ανάγονται στην πρωτοβυζαντινή περίοδο. Στη μεσοβυζαντινή εποχή ανήκουν όστρακα, στη διακόσμηση των οποίων έχουν εφαρμοστεί ποικίλες τεχνικές. Τέλος, τα όστρακα που ανάγονται στην υστεροβυζαντινή περίοδο διακρίνονται αφενός σε προϊόντα εγχώριας κεραμικής παραγωγής και αφετέρου σε εισηγμένη κεραμική από τη Δύση.

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι αφενός η παρουσίαση ενός ενδεικτικού συνόλου θραυσμάτων που καλύπτει όσον το δυνατόν ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή και αφετέρου η παρουσίαση και λεπτομερής περιγραφή των τεχνικών διακόσμησης της κεραμικής που χρησιμοποιείται στην πόλη των Ιωαννίνων κατά την μακρά αυτή περίοδο. Επίσης, γίνεται αναφορά σε τεχνικές που συνεχίζουν τη βυζαντινή παράδοση κατά τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων της βυζαντινής εποχής και σε αντίστοιχες που αφορούν σε σύγχρονη εισηγμένη κεραμική, κυρίως από τη Δύση (Ιταλία). Η ανάλυση όλων των ανωτέρω στοιχείων θα έχει ως αποτέλεσμα τη συναγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τα σχήματα και το θεματολόγιο διακόσμησης των κεραμικών, τις εμπορικές επαφές των Ιωαννίνων με τα κέντρα παραγωγής κεραμικής που λειτουργούσαν εντός και εκτός των εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας και την πιθανότητα εντοπισμού τοπικής παραγωγής.

Μεθοδολογικά, προηγήθηκε η καταγραφή και η φωτογράφιση των οστράκων, η οποία ήταν συνέχεια της αρχικής καταγραφής, που είχε ξεκινήσει από την Αρχαιολογική Υπηρεσία ήδη από το 2000 κι εξής. Η πρόσφατη καταγραφή που αφορά στο υλικό της παρούσας μελέτης περιλαμβάνει ένα μεγάλο μέρος από τα κεραμικά ευρήματα που προήλθαν από τις ανασκαφικές έρευνες στο χώρο του Κάστρου από το 2004 κι εξής². Εξαιρετικά μεγάλος όγκος από αυτό το ανασκαφικό

¹ Μια πρώτη γενική αναφορά για την κεραμική από το Κάστρο, βλ. ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ Δ., ΜΠΑΝΤΗ Κ., «Κεραμική από το κάστρο» στο: Β.Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, 171 κ.εξ.

² Ευχαριστίες οφείλω στην Διεύθυνση της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων για την άδεια πρόσβασης και μελέτης των κεραμικών ευρημάτων από τις ανασκαφές στο Κάστρο των Ιωαννίνων. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς τον συνεργάτη και φίλο αρχαιολόγο, κων Κωτσόπουλο Μιχάλη, με τον οποίο καταγράψαμε και φωτογραφήσαμε πλήθος οστράκων στις υπόγειες αποθήκες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων.

υλικό εξακολουθεί να παραμένει μέχρι σήμερα ακατάγραφος στις αποθήκες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων.

Η επιλογή του αρχαιολογικού υλικού που παρουσιάζεται στην παρούσα μελέτη έγινε με κριτήριο την θέση όπου βρέθηκε, την τεχνική διακόσμησης που φέρει και το βαθμό στον οποίο αντιπροσωπεύεται η κάθε χρονική περίοδος που μας ενδιαφέρει. Είναι σημαντικό επίσης να αναφερθεί το γεγονός ότι δεν βρέθηκαν ολόκληρα αγγεία που να ανάγονται στη βυζαντινή εποχή, παρά μόνο ελάχιστα. Αυτό πιθανότατα οφείλεται είτε στην διατάραξη των στρωμάτων του εδάφους είτε στην άτακτη τοποθέτηση του ανασκαφικού υλικού στις αποθήκες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, καθώς η εργασία καταγραφής τους δεν έγινε ταυτόχρονα, αλλά σε μεταγενέστερο χρόνο.

Στην καταγραφή του ανασκαφικού υλικού συνεχίστηκε η αρίθμηση των οστράκων κατά τον ίδιο τρόπο που είχε πραγματοποιηθεί και στο παρελθόν. Συγκεκριμένα, δόθηκε ένας μοναδικός αύξων αριθμός (ΑΚ) στο καθένα, ενώ υπήρξαν αρκετές περιπτώσεις όπου διαπιστώθηκαν συνανήκοντα όστρακα αγγείων. Σε αυτές τις περιπτώσεις δόθηκε ένας αριθμός (ΑΚ) για όλη την ομάδα οστράκων, ενώ τα επιμέρους όστρακα αριθμήθηκαν με γράμματα της ελληνικής αλφαβήτου. Στον κατάλογο και τις εικόνες του υλικού της μελέτης έχουν αναγραφεί οι συγκεκριμένοι αριθμοί καταγραφής τους, όπως ακριβώς υπάρχουν στο σχετικό αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Ωστόσο, για την ευκολότερη διαχείριση του υλικού που χρησιμοποιήθηκε τόσο στην εκπόνηση της εργασίας όσο και στους πίνακες τα όστρακα αριθμήθηκαν συμβατικά με αύξοντα αριθμό (π.χ. Κ1, Κ2, ...).

Η παρούσα μελέτη χωρίστηκε σε κεφάλαια, στο πρώτο εκ των οποίων γίνεται μια σύντομη ιστορική και τοπογραφική παρουσίαση του Κάστρου των Ιωαννίνων από όπου προέρχεται το υλικό μελέτης, καθώς και μια σύντομη αναφορά στην ανασκαφική έρευνα. Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται λεπτομερής αναφορά στην κεραμική που προέρχεται από το Κάστρο, η οποία διακρίνεται σε εγχώρια και εισηγμένη με βάση τις τεχνικές επεξεργασίας του πηλού και τη διακόσμηση και χρονολογείται στις επιμέρους χρονικές περιόδους καλύπτοντας όλη τη βυζαντινή εποχή (7^{ος} - 15^{ος} αιώνας). Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται απόπειρα ένταξης της κεραμικής του Κάστρου στη βυζαντινή κεραμική με κριτήρια την ποιότητα του πηλού, τα σχήματα των αγγείων, τη θεματολογία στη διακόσμηση, τις εμπορικές επαφές με βυζαντινά κέντρα παραγωγής και με τη Δύση και τέλος, συγκεντρώνονται

τα συμπεράσματα της έρευνάς μας, ενώ παράλληλα διατυπώνονται κάποιοι νέοι πραοβληματισμοί. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζεται λεπτομερής κατάλογος των αντιπροσωπευτικότερων θραυσμάτων στα οποία βασίστηκε η μελέτη μας. Τέλος, στο τρίτο μέρος παρουσιάζονται πίνακες με την κεραμική και εικόνες.

ΜΕΡΟΣ Α

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΙΣΤΟΡΙΚΑ και ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ

I. Ιστορικό περίγραμμα του Κάστρου των Ιωαννίνων και της ευρύτερης περιοχής

Το Κάστρο των Ιωαννίνων (Πίν. 1, 2)³ από την αρχαιότητα μέχρι και τους νεότερους χρόνους αποτελεί αδιάλειπτα τον οικιστικό πυρήνα ολόκληρης της περιοχής. Η θέση του, στο βορειοανατολικό άκρο της σημερινής πόλης ήταν στρατηγικής σημασίας για τον χώρο του λεκανοπεδίου, αφού καταλαμβάνει όλη την έκταση της χερσονήσου που σχηματίζεται στο συγκεκριμένο σημείο. Στο σωζόμενο τείχος του καθώς και στα οικοδομήματα στο εσωτερικό του είναι λιγότερο ή περισσότερο εμφανή στοιχεία που αποτυπώνουν την ιστορική του διαδρομή μέσα στο πέρασμα των αιώνων (Πίν. 3).

Η βυζαντινή πόλη των Ιωαννίνων αναπτύχθηκε στη θέση ενός προϋπάρχοντος αρχαίου τειχισμένου οικισμού, το όνομα του οποίου δεν έχει μέχρι σήμερα ταυτιστεί⁴. Η συνολική έκτασή του⁵ δεν μας είναι γνωστή και μπορούμε μόνο να κάνουμε υποθέσεις. Είναι αρκετά πιθανό ότι εκτεινόταν και καταλάμβανε σχεδόν όλη την έκταση της χερσονήσου, με τον οχυρωματικό του περίβολο να ακολουθεί αφενός την ακτογραμμή από την πλευρά της λίμνης⁶ και να απομονώνει αφετέρου τον οικισμό με ισχυρό τείχος στη δυτική πλευρά, από όπου υπήρχε πρόσβαση από την ξηρά.

³ Για την ιστορία του Κάστρου των Ιωαννίνων, βλ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ 1968. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 2000, 1-13. ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2003. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2008 β, 143-152.

⁴ Σύμφωνα με νόμισμα που ήρθε στο φως κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών στο δυτικό οχυρωματικό τείχος του σημερινού Κάστρου, ο αρχαίος οικισμός ανάγεται μετά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ., ΛΙΑΜΠΗ 2009, 193, εικ. 257. Για το Κάστρο και την ευρύτερη περιοχή των Ιωαννίνων κατά την αρχαιότητα, βλ. ΠΛΙΑΚΟΥ 2007, όπου γίνεται εκτενής αναφορά στους οχυρωμένους και ανοχύρωτους οικισμούς που ανάγονται στην αρχαιότητα.

⁵ Σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα της ελληνιστικής εποχής, όπως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κτιρίων και κεραμική, έχουν αποκαλυφθεί κατά τις ανασκαφές που διενεργήθηκαν από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων, ιδιαίτερα στο βορειοδυτικό και το δυτικό τμήμα του Κάστρου.

⁶ Μέχρι σήμερα, κατά τη διάρκεια ανασκαφικών εργασιών, δεν έχει εντοπιστεί κάποιο δείγμα αρχαίου τείχους κατά μήκος των πλευρών του Κάστρου από τη μεριά της λίμνης. Το μόνο τμήμα όπου έχει αποκαλυφθεί οχυρωματικό τείχος το οποίο ανάγεται στον 4^ο αιώνα π.Χ., είναι αυτό βόρεια της σημερινής κεντρικής πύλης, εντός του χώρου των στοών. Απομένει στο μέλλον να αποκαλυφθεί η συνέχειά του, προκειμένου να οριοθετηθεί έως έναν βαθμό η έκταση του αρχαίου οχυρωματικού οικισμού. Για την αποκαλυφθείσα αρχαία οχύρωση, βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 39-43.

Πάνω στα λείψανα του αρχαίου τείχους οικοδομήθηκε ο οχυρωματικός περίβολος της μεταγενέστερης βυζαντινής πόλης (Πίν. 3). Η επιλογή της θέσης δεν έγινε τυχαία, αφού ήταν πλεονεκτική και διακρινόταν από τα βασικά χαρακτηριστικά των πόλεων-κάστρων της εποχής⁷. Συγκεκριμένα, διέθετε δύο ακροπόλεις σε φυσικά διαμορφωμένους λόφους με επίπεδη επιφάνεια, ώστε να είναι δυνατή η οικοδόμηση, από τις οποίες η επίβλεψη του λεκανοπεδίου ήταν ανεμπόδιστη. Επίσης, το βυζαντινό Κάστρο⁸ περιβαλλόταν στις τρεις πλευρές του από τα νερά της λίμνης που συνιστούσε έτσι ένα φυσικό αμυντικό στοιχείο⁹. Τέλος, η θέση του ήταν κοντά σε διόδους επικοινωνίας με τη βόρεια και τη νότια Ήπειρο¹⁰.

Τα ερείπια του τείχους του αρχαίου οικισμού είναι ευνόητο ότι προσδιόρισαν σημαντικά το γενικό σχήμα της βυζαντινής πόλης των Ιωαννίνων. Ωστόσο, η έλλειψη αναφοράς της σε πηγές που ανάγονται στην πρωτοβυζαντινή περίοδο (5^{ος} – 9^{ος} αιώνας) μας επιτρέπει να κάνουμε μόνο υποθέσεις. Έτσι, κατά μία άποψη, μετά την κάθοδο των Σλαβικών φύλων και τη γενικευμένη ύφεση που σημειώθηκε κατά την περίοδο των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» (7^{ος} – 9^{ος} αιώνας), η πόλη πιθανότατα συρρικνώθηκε ως προς τον αριθμό των κατοίκων της¹¹. Σύμφωνα μάλιστα με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα οχυρωμένων βυζαντινών οικισμών στον ελλαδικό χώρο, ουσιώδεις τομές στη ζωή και στη μορφή των πόλεων έγιναν στα τέλη του 4^{ου} αιώνα

⁷ Παραδείγματα οχυρωμένων βυζαντινών θέσεων στη Δυτική Ελλάδα, βλ. ΒΕΪΚΟΥ 2007, 461-467.

⁸ Ο όρος *Κάστρο* χρησιμοποιείται από τους βυζαντινούς συγγραφείς όλο και πιο συχνά από τον 9^ο αιώνα, ενώ από τα μέσα του 10^{ου} αιώνα κι εξής έχει αντικαταστήσει τον παλιότερο όρο *πόλις*. Παράλληλα, χρησιμοποιούνταν οι όροι *φρούριο* και *πόλισμα*, βλ. ΒΕΪΚΟΥ 2012, 168. Επίσης, για τον τύπο της πόλης-Κάστρου κατά τη βυζαντινή περίοδο, βλ. A.W. DUNN, «The Transformation from *Polis* to *Kastron* in the Balkans (III-VII cc.): General and Regional Perspectives», *BMGS* 18 (1994), 60-80.

⁹ Παρόμοια προστασία από τη θάλασσα είχε στις τρεις πλευρές του το Κάστρο του Πλαταμώνα, βλ. Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, *Το Κάστρο του Πλαταμώνα*, Αθήνα 2006, 10, 14-16.

¹⁰ Για βυζαντινούς οικισμούς στην Ήπειρο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, βλ. ΒΕΪΚΟΥ 2007. Η ΙΔΙΑ, *Byzantine Epirus. A Topography of Transformation*, Leiden, Brill 2012. Η ΙΔΙΑ, «“Rural Towns” and “in-between” or “third” spaces. Settlement patterns in Byzantine Epirus (7th-11th c.) from an interdisciplinary approach», *Archeologia Medievale* 36 (2009), 43-54. Η ΙΔΙΑ, «“Urban or Rural”? Theoretical Remarks on the Settlement Patterns in Byzantine Epirus (7th-11th Centuries)», *Byzantinische Zeitschrift* 103/1 (2010), 171 κ.εξ.

¹¹ Η άποψη σχετικά με την πιθανή πληθυσμιακή συρρίκνωση του οικισμού στο Κάστρο των Ιωαννίνων κυρίως κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, ενδεχομένως συνδέεται με το γεγονός ότι στο τέλος του 6^{ου} ή ίσως και αρχές του 7^{ου} αιώνα χρονολογείται σημαντικός αριθμός νεκροταφείων στην ευρύτερη περιοχή των Ιωαννίνων, όπως στο Νεοχωρόπουλο, το Ζαγόρι, το Καλπάκι, το Πωγώνι, καθώς και γύρω από την παλαιοχριστιανική βασιλική που είχε νωρίτερα εγκαταλειφθεί στη Δωδώνη, που καταδεικνύει μια αντίστοιχη οικιστική δραστηριότητα. Πρόκειται για μια γενικότερη τάση στον ελλαδικό χώρο, αφού έχουν εντοπιστεί παρόμοια παραδείγματα και σε άλλες περιοχές. Οι θέσεις αυτές διατήρησαν τη χρήση τους μέχρι το τέλος της βυζαντινής περιόδου, γεγονός που φανερώνει τη μόνιμη εγκατάσταση πληθυσμών στην ευρύτερη περιοχή των Ιωαννίνων ήδη από την πρωτοβυζαντινή περίοδο, βλ. ΒΕΪΚΟΥ 2012, 192 κ.εξ. όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

με τις βαρβαρικές επιδρομές και στα τέλη του 6^{ου} αιώνα με την κάθοδο των Σλάβων¹². Μεταξύ των συνεπειών ήταν και η συρρίκνωση των πόλεων ως προς το μέγεθος ή ακόμη και η ερήμωσή τους. Έχει επίσης παρατηρηθεί και το φαινόμενο της κατασκευής νέων τειχών με μικρότερη περίμετρο από αυτή που είχαν κατά τη ρωμαϊκή εποχή¹³.

Ενδεχομένως ο οχυρωμένος οικισμός του Κάστρου εγκαταλείφθηκε μερικώς, ενώ σημειώθηκε σταδιακή εγκατάσταση πληθυσμών στην ευρύτερη περιοχή του λεκανοπεδίου μόνιμου χαρακτήρα, που υπήρξε καταλυτική για την περαιτέρω ιστορική πορεία. Ενδέχεται να προέκυψε σημαντική αλλαγή στη ζωή της πόλεως του Κάστρου, η οποία πιθανόν θα πρέπει να αποδοθεί σε οικονομική κατάρρευση, κοινωνική αναταραχή, λιμό, εχθρική επιδρομή, ή σε συνδυασμό ορισμένων από τα παραπάνω¹⁴.

Ωστόσο, η γραπτή μνεία ύπαρξης επισκοπής Ιωαννίνων στα 879 ή στις αρχές του 10^{ου} αιώνα (901-907), εποχή κατά την οποία η εν λόγω επισκοπή υπαγόταν στη μητρόπολη Ναυπάκτου, αποκαλύπτει εν πρώτοις την ονομασία «*Ιωάννινα*» και αποδεικνύει τη συνέχιση της κατοίκησης της βυζαντινής πόλης του Κάστρου, καθώς και την εκκλησιαστική της οργάνωση. Το πιθανότερο είναι η πόλη να αναπτυσσόταν σταδιακά μέχρι τον 11^ο αιώνα, οπότε και σημειώθηκε μια σχετική ακμή¹⁵. Η σημαντική οικονομικοκοινωνική θέση της πόλης και τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στο βυζαντινό Κάστρο των Ιωαννίνων το 1081 περιγράφονται στο έργο της Άννας

¹² Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, «Μεσοβυζαντινές και υστεροβυζαντινές πόλεις από την σκοπιά της πολεοδομίας και της αρχιτεκτονικής», στο: Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις 8^{ος}-15^{ος} αιώνας. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 6.

¹³ ΜΠΟΥΡΑΣ 2012, 5 κ.εξ., με αναφορά σε παραδείγματα από τον ελλαδικό και εκτός αυτού χώρο.

¹⁴ Γενικά για την πορεία των βυζαντινών πόλεων κατά την πρωτοβυζαντινή, τη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. C. FOSS, «Life in City and Country», στο: C. MANGO (ed.) *Oxford History of Byzantium*, Oxford University Press 2002, 71-88. CH. BOURAS, «Aspects of the Byzantine City: Eighth-Fifteenth Centuries», *The Economic History of Byzantium*, Dumbarton Oaks Studies (2002), τ. Β', 497-528. Η. SARADI, *The Byzantine City in the Sixth Century: Literacy Images and Historical Reality*, Αθήνα 2006. Η ΙΔΙΑ, «Towns and Cities» στο: E. JEFFREYS – J. HALDON – R. CORMACK (ed.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford 2008, 317-327. Φ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Οι βυζαντινοί οικισμοί στη Μακεδονία μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα (4^{ος}-15^{ος} αιώνας)*, Θεσσαλονίκη 2010. J. SHEA, *The Late Byzantine City: Social, Economic and Institutional Profile*, University of Birmingham, 2010 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή). Ν. ΤΣΙΒΙΚΗΣ, «Πού πάνε οι πόλεις, όταν εξαφανίζονται; Ο οικισμός της πρώιμης και μέσης βυζαντινής Μεσσηνίας», στο: Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις 8^{ος}-15^{ος} αιώνας. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 47-71.

¹⁵ ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2009, 15.

Κομνηνής, *Αλεξιάδα*¹⁶ και αφορούν στην πολιορκία και την κατάληψη της πόλης από τους Νορμανδούς.

Η έλευση των προσφύγων από την Κωνσταντινούπολη μετά την φραγκική λαίλαπα του 1204 ενίσχυσε αριθμητικά τον ήδη υπάρχοντα πληθυσμό στα βυζαντινά Ιωάννινα, ενώ δόθηκε ιδιαίτερη φροντίδα στην ενίσχυση της υφιστάμενης οχύρωσης της πόλης από τον Μιχαήλ Α΄ Δούκα (1205-1215)¹⁷. Η κατασκευή ευρύτερου φρουρίου που καταλάμβανε ολόκληρη τη χερσόνησο έδωσε τη δυνατότητα να καταφεύγουν σε αυτό σε περιπτώσεις εχθρικών επιδρομών και κάτοικοι των γύρω περιοχών¹⁸.

Στη δημογραφική ανάπτυξη της βυζαντινής οχυρωμένης πόλης που σημειώθηκε κατά τον 14^ο αιώνα συνέβαλε σημαντικά η παραχώρηση προνομίων από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο το 1319 και το 1321¹⁹, ως ανταπόδοση για την προσχώρησή τους στη βυζαντινή κυριαρχία, δεδομένου ότι η πόλη βρισκόταν έως το 1318 στη δικαιοδοσία του Δεσποτάτου της Ηπείρου²⁰. Ήδη από τις αρχές του αιώνα τα Ιωάννινα αποτελούσαν ένα σημαντικότατο διοικητικό και οικονομικό κέντρο σε μια ευρεία περιοχή της δυτικής Ελλάδας, που πιθανόν έφτανε έως και τη σημερινή νότια Αλβανία, έχοντας αυτονομηθεί από τη δικαιοδοσία της Άρτας. Κατά το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα τα κάστρα στη νότια Ήπειρο είχαν καταληφθεί από αλβανικά φύλα²¹, μεταξύ των οποίων και η πρωτεύουσα του Δεσποτάτου, η Άρτα.

¹⁶ ANNA KOMNHNH, *Αλεξιάδα*, Ε΄, IV, παρ. 1, 192.

¹⁷ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ 1968, 13 κ.εξ., 70-73. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 2000, 17. ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2009, 13 κ.εξ. Στο «*Σημείωμα περί οικήσεως τόπου*», έγγραφο που συντάχθηκε από τον μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη τον Απόκαυκο στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, ο Μιχαήλ Α΄ Κομνηνός Δούκας, πρώτος ηγεμόνας του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1205-1215), αναφέρεται «*ὡς τεκτηνόμενος τό τῶν Ἰωαννίνων πολίδιον καί εἰς μόρφωσιν κάστρου αὐτό ἀνεγείρας καί ἐν αὐτῷ αὐτοῦς ἐνοικίσας*». Το έγγραφο δημοσιεύτηκε από τον Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ-ΚΕΡΑΜΕΑ, «Περί συνοικισμού των Ιωαννίνων μετά την φραγκική κατάκτησιν της Κωνσταντινουπόλεως», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας* 3 (1889), 454-455.

¹⁸ ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2009, 15.

¹⁹ Σχετικά με τα προνόμια που δόθηκαν στους κατοίκους του Κάστρου των Ιωαννίνων το 1319 και το 1321, βλ. Π. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Τα προνόμια της πόλης των Ιωαννίνων», στο: Β.Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, 23-27.

²⁰ Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, που περιελάμβανε την περιφέρεια της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας, της Θεσπρωτίας, των Ιωαννίνων, το «θέμα» του Δυρραχίου και αργότερα την περιοχή της Θεσσαλίας, σχηματίστηκε μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους. Είχε έδρα την Άρτα, πρωτεύουσα του «θέματος» της Νικόπολης, βλ. D. NICOL, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου 1267-1417*, Αθήνα 1991, 10 κ.εξ.

²¹ «*Μόνη δέ ἡ τῶν Ἰωαννίνων πόλις οὐχ ὑπετάγη τῇ τῶν Ἀλβανιτῶν ἐπικρατείᾳ ἐτύγχανον γάρ ἐν αὐτῇ ἄνδρες ἐπισημότατοι καί τῶν εὐ γεγονότων*», βλ. ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ, § 8.

Αντίθετα, τα Ιωάννινα αποτελούσαν τη μοναδική βυζαντινή εστία²² και, ως η δεύτερη σημαντικότερη πόλη, έγιναν η πρωτεύουσα του ομώνυμου ανεξάρτητου κρατιδίου.

Από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα μέχρι τα μέσα περίπου του 15^{ου} αιώνα, οι ηγεμόνες του βυζαντινού αυτού κρατιδίου στο δυτικό άκρο της άλλοτε κραταιάς αυτοκρατορίας δεν είχαν βυζαντινή καταγωγή, αλλά σερβική ή ιταλική²³. Το 1416 ανακαταλήφθηκε η πόλη της Άρτας από τα στρατεύματα του ηγεμόνα Καρόλου Α΄ Τόκκου (1411-1429), με αποτέλεσμα τα δύο ηπειρωτικά κρατίδια να ενωθούν έστω και πρόσκαιρα²⁴. Το οριστικό τέλος, ωστόσο, για τη βυζαντινή πόλη των Ιωαννίνων και το Δεσποτάτο της Ηπείρου επήλθε το 1430²⁵, οπότε και παραδόθηκε στους Οθωμανούς.

Το επιβλητικό και ογκώδες σήμερα Κάστρο στο μεγαλύτερό του τμήμα αποτελεί κατασκευή της όψιμης οθωμανικής εποχής και συγκεκριμένα των αρχών του 19^{ου} αιώνα (Πίν. 4), σύμφωνα με επιτεία λίθινη επιγραφή όπου αναγράφεται το έτος «1815»²⁶ (Πίν. 6). Εμπνευστής του εκτεταμένου οικοδομικού αυτού έργου ήταν ο διορισμένος από την Υψηλή Πύλη διοικητής του πασαλικίου των Ιωαννίνων, ο αλβανικής καταγωγής Αλή Πασάς (1788-1822) (Πίν. 5).

Η απελευθέρωση των Ιωαννίνων σημειώθηκε την 21^η Φεβρουαρίου 1913, με την παράδοση της πόλης από τους Τούρκους στον τότε διάδοχο του ελληνικού κράτους, Κωνσταντίνο.

II. Τοπογραφία του Κάστρου των Ιωαννίνων

1. Η οχύρωση

²² Απόπειρα κατάληψης της πόλης από τους Αλβανούς καταγράφεται την 26^η Φεβρουαρίου 1379, βλ. *ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ*, § 18-19.

²³ Οι ηγεμόνες του ανεξάρτητου κρατιδίου της Ηπείρου ήταν ο Σέρβος Συμεών Ούρεσης Παλαιολόγος μέχρι το 1366-67, ο Θωμάς Πρελιούμποβιτς (1367-1384), ο οποίος κατείχε τον τίτλο του δεσπότη, ο Ιζάου Μπουαντελμόντι (1385-1411) και ο Κάρολος Α΄ Τόκκος (1411-1429).

²⁴ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ 1968, 75-80.

²⁵ Ο Κάρολος Α΄ Τόκκος ήταν ο τελευταίος δεσπότης της Ηπείρου, ενώ ο ανιψιός του Κάρολος Β΄ Τόκκος ο τελευταίος χριστιανός κυβερνήτης του δεσποτάτου, επί των ημερών του οποίου το Κάστρο των Ιωαννίνων υποτάχθηκε στους Οθωμανούς στις 9 Οκτωβρίου 1430, βλ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ 1968, 80.

²⁶ Η λίθινη επιγραφή ήταν τοποθετημένη στη νότια πύλη της νοτιοανατολικής ακρόπολης του Κάστρου, βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 α, 27.

Η σημερινή μορφή του Κάστρου²⁷ ελάχιστα έως καθόλου θυμίζει την άλλοτε ισχυρή βυζαντινή πόλη. Το επιβλητικό τείχος περιμετρικά, που αποτελεί κατασκευή των αρχών του 19^{ου} αιώνα, εντάσσεται στο πλαίσιο μιας ευρείας κλίμακας εργασιών ανοικοδόμησης που εκτελέστηκαν από τον Αλή Πασά, με σκοπό την αμυντική του ενίσχυση. Συνέπεια της συνολικής οικοδομικής αυτής επέμβασης ήταν αφενός η καταστροφή πολλών τμημάτων της βυζαντινής οχύρωσης που κρίθηκαν ακατάλληλα, και αφετέρου η επικάλυψη αρκετών άλλων με νέα συμπληρωματικά τείχη. Ωστόσο, κατά τόπους εντοπίζονται σε αυτό τμήματα διαφορετικής οικοδομικής τεχνικής, τα οποία με βεβαιότητα είναι αρκετά προγενέστερα.

Η άποψη ότι η οθωμανική οχύρωση του Κάστρου οικοδομήθηκε πάνω στα θεμέλια της βυζαντινής, ακολουθώντας την ίδια σχεδόν χάραξη του προγενέστερου οχυρωματικού περιβόλου, υπήρχε ως απλή εικασία²⁸. Φαίνεται εν τούτοις ότι στο οθωμανικό τείχος ενσωματώθηκαν αρκετά καλοδιατηρημένα τμήματα της βυζαντινής οχύρωσης, τα οποία εντοπίζονται κατά τόπους περιμετρικά και μπορούν να χρονολογηθούν στο δεύτερο μισό του 13^{ου} και κυρίως στον 14^ο αιώνα²⁹ (Πίν. 3).

Η οικοδόμηση περιμετρικά ισχυρών πολυγωνικών προμαχόνων συνιστούν επιπλέον προστασία των τειχών. Σε ολόκληρη την έκταση της δυτικής πλευράς του οχυρωματικού περιβόλου, που ήταν και η πιο ευάλωτη σε ενδεχόμενη εχθρική επιδρομή, κατά μήκος του προϋπάρχοντος μισοκατεστραμμένου βυζαντινού τείχους, ανεγέρθηκε εξωτερικά και παράλληλα με αυτό δεύτερο ογκώδες τείχος³⁰ (Πίν. 7). Στο τμήμα του τείχους από τον βορειοδυτικό προμαχώνα μέχρι την κεντρική πύλη που ανοίγεται στο μέσον περίπου της δυτικής πλευράς, παρατηρείται ένα δίκτυο θολωτών κατασκευών με το οποίο γεφυρώθηκε το μεταξύ των δύο τειχών κενό διάστημα, για λόγους αφενός στατικής και αφετέρου αξιοποίησής τους πολλαπλώς

²⁷ Για την τοπογραφία του Κάστρου των Ιωαννίνων, βλ. Γ. ΚΑΝΕΤΑΚΗΣ, *Το Κάστρο. Συμβολή στην Πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*, Αθήνα 1994. Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Αθήνα 2000. Β.Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Ιωάννινα, από τη βυζαντινή καστροπολιτεία στην οθωμανική μεγαλούπολη*, Ιωάννινα 2009. Β.Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009.

²⁸ ΤΣΟΥΡΗΣ 1983, 154, υποσ.52, όπου και αντίστοιχα άλλα παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο.

²⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 51 κι εξής. ΣΟΥΡΕΦ 2015, 18-19, 32-34, 48-57.

³⁰ Για την οχύρωση του Κάστρου, βλ. Α. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Μεσαιωνικά μνημεία των Ιωαννίνων», *Ηπειρ Χρον.* 1 (1926), 295. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, «Αρχαιότητες και μνημεία της Ηπείρου», *ΑΔ* 19 (1965), Β3, 314. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Αρχαιότητες και μνημεία της Ηπείρου», *ΑΔ* 20 (1965), Β2, 353-354. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ελληνικά* 24 (1971), 177-184. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά και Νεότερα Μνημεία Ηπείρου», *ΑΔ* 33 (1978), Β1, Χρονικά, 190. Κ.Ε. ΤΣΟΥΡΗΣ, «Η Βυζαντινή οχύρωση των Ιωαννίνων», *Ηπειρ Χρον.* 25 (1983), 133-157. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 37-103. ΣΟΥΡΕΦ 2015.

(Πίν. 8). Αυτές χωρίζονται σε δωμάτια³¹, καθώς τέμνονται ανά διαστήματα από εγκάρσιους τοίχους, που συνδέουν εσωτερικά τις απέναντι παρειές του τείχους³² (Πίν. 9 α, β). Αντίστοιχα, στο ανώτερο εξωτερικό τμήμα του διαμορφώνεται αρκετά πλατύς περιδρομος³³, ως αποτέλεσμα εκτεταμένων εργασιών επίχωσης, με τη μεταφορά τόνων φερτού χόματος, πιθανότατα από τη νοτιοανατολική ακρόπολη³⁴ (Πίν. 10 α, β, γ).

Τα οικοδομικά στοιχεία και οι αντίστοιχες τεχνικές κατασκευής που ανάγονται στην ύστερη βυζαντινή εποχή είναι φανερά στις δύο πλευρές του αρχικού βυζαντινού τείχους. Η άλλοτε εξωτερική παρειά του είναι σήμερα εμφανής στο τμήμα των στοών³⁵ (Πίν. 11, 12 α, β). Αντίστοιχα, η εσωτερική είναι εμφανής από την πλευρά του οικισμού του Κάστρου, επί της οδού Ιουστινιανού (Πίν. 14)³⁶ και νότια της κεντρικής πύλης³⁷, όπου το βυζαντινό τείχος φαίνεται να συνεχίζει μέχρι τον μεταγενέστερο πολυγωνικό νοτιοδυτικό προμαχώνα (Πίν. 7). Πράγματι, στο συγκεκριμένο τμήμα της οχύρωσης τα βυζαντινά οικοδομικά στοιχεία εντοπίζονται καθαρά. Λίγα μέτρα νότια της κεντρικής πύλης, στην εσωτερική παρειά του τείχους, υψώνεται ο λεγόμενος «πύργος» του Θωμά³⁸, εξαιτίας της πλίνθινης επιγραφής που

³¹ Ο συνολικός αριθμός των δωματίων στις στοές του δυτικού τείχους από την κεντρική πύλη μέχρι το βορειοδυτικό προμαχώνα ανέρχεται στους 33.

³² Γ. ΣΜΥΡΗΣ, *Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822). Ιστορική-Πολιτική-Οικονομική και Χωροταξική θεώρηση*, Ιωάννινα 2004, 146. Επίσης, ΣΟΥΡΕΦ 2015, σχ. στη σ. 21.

³³ ΣΟΥΡΕΦ 2015, εικ. στη σ. 22. Ο περιδρομος των τειχών του Κάστρου είναι διαμορφωμένος κατά μήκος του νότιου τείχους, από τη νοτιοδυτική γωνία της νοτιοανατολικής ακρόπολης μέχρι τον νοτιοδυτικό προμαχώνα, στη λεγόμενη θέση «Σκάλα», και από εκεί συνεχίζει με κατεύθυνση δυτικά-βορειοδυτικά, σε όλο το μήκος του δυτικού τείχους, μέχρι τον βορειοδυτικό πολυγωνικό προμαχώνα, δίπλα στη λίμνη. Με τον τρόπο αυτό επιτεύχθηκε η ανεμπόδιστη διακίνηση στρατιωτών και πολεμικού υλικού στα τείχη για την υπεράσπιση του Κάστρου, όποτε αυτό χρειάστηκε. Για την οχύρωση του Κάστρου των Ιωαννίνων κατά την οθωμανική εποχή, βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 64 κι εξής.

³⁴ Κατά τη διάρκεια των οικοδομικών εργασιών του Αλή Πασά, τα εναπομείναντα βυζαντινά μνημεία της νοτιοανατολικής ακρόπολης καταστράφηκαν ολοσχερώς, προκειμένου να πραγματοποιηθεί η ανέγερση των οικοδομημάτων, όπου θα ήταν η έδρα διοικήσεως του πασαλικίου του, βλ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ 1968, 27-38 και 49-64. Επιπλέον, κατά τις εργασίες αποκατάστασης των τειχών κατά μήκος της νότιας και, ιδιαίτερα, της δυτικής πλευράς, που εκτελέστηκαν την περίοδο 2007-2009, διενεργήθηκαν περιορισμένης κλίμακας ανασκαφικές έρευνες, αποτέλεσμα των οποίων ήταν η αποκάλυψη διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών από οικοδομήματα που ανάγονται στη βυζαντινή εποχή. Πρόκειται για αδημοσίευτο υλικό.

³⁵ Η άλλοτε εξωτερική παρειά της δυτικής πλευράς του βυζαντινού οχυρωματικού περιβόλου δεν είναι σήμερα ορατή από κάποιον διερχόμενο, αφού αποτελεί την εσωτερική όψη του ανατολικού τοίχου των θολοσκέπαστων δωματίων, ήτοι στοών, βόρεια της κεντρικής πύλης του Κάστρου. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 51, εικ. 16-19.

³⁶ ΣΟΥΡΕΦ 2015, 48-53, όπου και οι σχετικές εικόνες και αποτυπώσεις.

³⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 52-54 και 56-57, εικ. 43-44, 39-40. ΣΟΥΡΕΦ 2015, 54-55 και σχ. στη σ. 57.

³⁸ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ 1968, 73-75. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 2000, 20. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 56-57, εικ. 43-44. ΣΟΥΡΕΦ 2015, 18 και 54-55.

σώζεται στην ανωδομή του και στην οποία σχηματίζεται με πλινθία το όνομα «ΘΩΜΑΣ» (Πίν. 13). Πρόκειται για κατασκευή πιθανότατα στα χρόνια του δεσπότη Θωμά Πρελιούμποβιτς (1367-1384), οπότε οι επιδρομές των Αλβανικών φύλων στην περιοχή ήταν συνεχείς και απειλητικές, και ως εκ τούτου απαιτούνταν ενίσχυση του οχυρωματικού περιβόλου του Κάστρου.

Γενικότερα, η εικόνα που είναι δυνατό να συναχθεί είναι ότι η οχύρωση του Κάστρου κατά τη βυζαντινή περίοδο αποτελείτο από έναν ισχυρό περίβολο, όπως δείχνουν τα πρόσφατα αποκαλυφθέντα οικοδομικά στοιχεία, η οποία ενισχύεται με πύργους, ορισμένοι από τους οποίους είτε είναι μερικώς εμφανείς, είτε είναι ενσωματωμένοι στο μεταγενέστερο οθωμανικό τείχος. Συγκεκριμένα, υπάρχουν τέσσερις ορθογώνιας κάτοψης πύργοι που είναι ενσωματωμένοι στο διπλό τείχος του δυτικού τμήματος³⁹ και ένας ακόμη που αποκαλύφθηκε στο νότιο άκρο του και έχει τη μορφή τετάρτου κύκλου⁴⁰ (Πίν. 15).

Ένα επιπλέον αμυντικό στοιχείο που ενίσχυε την ασφάλεια του Κάστρου ήταν η κατασκευή ένυδρης τάφρου στη δυτική πλευρά, η οποία ήδη από τον 11^ο αιώνα⁴¹ το απέκοπτε από την ξηρά και του εξασφάλιζε προστασία, ιδιαίτερα όταν η στάθμη των νερών της λίμνης ανέβαινε και πλημμύριζαν οι παραλίμνιες περιοχές. Η επικοινωνία με το εσωτερικό του γινόταν μέσω ριχτής γέφυρας⁴², η οποία έκλεινε και το απομόνωνε⁴³.

Περιμετρικά στην οχύρωση ανοίγονται πύλες διαφόρων διαστάσεων, προκειμένου να εξυπηρετούνται οι εκάστοτε ανάγκες των κατοίκων του. Η κύρια πύλη της βυζαντινής οχυρωμένης πόλης δεν έχει μέχρι σήμερα αποκαλυφθεί. Έχει

³⁹ Ο βορειότερος από αυτούς βρίσκεται ενσωματωμένος στο διπλό οθωμανικό τείχος. Ωστόσο, διαγράφεται η όψη του στην εσωτερική παρειά του τείχους, επί της οδού Ιουστινιανού, βλ. ΣΟΥΡΕΦ 2015, 56-57. Όπου η σημερινή πύλη, στο σημείο που διασταυρώνονται οι οδοί Ιουστινιανού και Φιλανθρωπικών, υπήρχε αρχικά βυζαντινός πύργος, ο οποίος κατά τις εργασίες ανοικοδόμησης την εποχή του Αλή Πασά, μετατράπηκε σε πύλη, με την καθάιρεση της ανατολικής και της δυτικής του πλευράς, βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 58, εικ. 45, 46. ΣΟΥΡΕΦ 2015, 52-53. Ο τρίτος πύργος αποκαλύφθηκε νοτιότερα του «πύργου» του Θωμά κατά τις πρόσφατες ανασκαφές, βλ. ΝΑΚΟΥ 2009, 166-168, εικ. 218.

⁴⁰ Ο πύργος αυτός που βρίσκεται στο νότιο άκρο του δυτικού περιδρόμου έχει τη μορφή τετάρτου κύκλου, οι κάθετες πλευρές του οποίου είναι διαστάσεων 16,60×11,60μ., ενώ το πάχος τους κυμαίνεται από 1,80μ. έως και 0,60μ. Ο πύργος γωνιάζει με κατεύθυνση ανατολικά και είναι ενσωματωμένος στο μεταγενέστερο πολυγωνικό προμαχώνα, που χρονολογείται στην όψιμη οθωμανική περίοδο, βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 59, εικ. 48, 49. ΝΑΚΟΥ 2009, 166-168, εικ. 217 β, 219 α, β. ΣΟΥΡΕΦ 2015, σχεδιαστική αποτύπωση στη σ. 57, όπου Π5.

⁴¹ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ 1968, 11.

⁴² SOUSTAL, KODER 1981, 205-206.

⁴³ Η τάφρος διατηρήθηκε και κατά την οθωμανική εποχή, μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οπότε επιχώθηκε, βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 55 και 80, εικ. 93.

διατυπωθεί η υπόθεση ότι ανοιγόταν στο μέσον του δυτικού τμήματος του τείχους, πολύ κοντά στη θέση όπου βρίσκεται η σημερινή κεντρική πύλη, δεδομένου ότι ήταν το μόνο προσβάσιμο σημείο⁴⁴ και ταυτόχρονα μπορούσε να προστατεύεται εκατέρωθεν από τους πύργους⁴⁵.

Τμήμα βυζαντινής οχύρωσης περιορισμένης έκτασης αποκαλύφθηκε στο νότιο τείχος, σε κοντινή απόσταση από τη νότια πύλη του Κάστρου, που οδηγεί σήμερα στο χώρο της διευρυμένης νοτιοανατολικής ακρόπολης⁴⁶ (Πίν. 17). Η χάραξη του βυζαντινού τείχους, που αναμφίβολα ακολουθούσε τη μορφολογία του φυσικού εδάφους της χερσονήσου, με δυσκολία ανιχνεύεται στην ανατολική πλευρά της οχύρωσης, όπου διακόπτεται από το βραχώδες έδαφος (Πίν. 18, 20 α-β). Η αρχική κατασκευή του, καθώς και η μεταγενέστερη ανοικοδόμησή του κατά την οθωμανική περίοδο έγινε προκειμένου να προστατευτεί το ευάλωτο ανατολικό τμήμα μεταξύ των δύο ακροπόλεων⁴⁷ (Πίν. 18). Τέλος, στην εξωτερική πλευρά της οχύρωσης στο κατώτερο επίπεδο εντοπίζονται τμήματα τειχοποιίας βυζαντινής περιόδου μετά το βορειοδυτικό πολυγωνικό προμαχώνα, δίπλα στη λίμνη, έως το σημείο όπου το τείχος κάμπτεται με βορειοανατολική κατεύθυνση⁴⁸ (Πίν. 22 α-γ). Ωστόσο, πρόκειται για ελάχιστα δείγματα βυζαντινής αρχιτεκτονικής, καθώς οι μεταγενέστερες επεμβάσεις στην οχύρωση ήταν ευρείας κλίμακας⁴⁹.

Σύμφωνα, ωστόσο, με χρυσόβουλο του 1319, που εξέδωσε ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος, η οχυρωμένη πόλη των Ιωαννίνων υπερέχει ως προς το μέγεθος σε σχέση με άλλες, γεγονός που οφείλεται κυρίως στην ισχυρή θέση της: *μεγέθει μὲν ...τν πολλῶ διαφέρων· θέσεως δὲ εὐκαιρία καὶ κράτει μάλιστα καὶ ἔρυμνότητι πολλῶ δὴ πλειόνων διαφέρων.*

⁴⁴ Εξάλλου, η σημερινή κεντρική οδική αρτηρία εντός του οικισμού του Κάστρου που οδηγεί από την κεντρική πύλη στις δύο ακροπόλεις παραμένει η ίδια με αυτήν που χρησιμοποιούνταν κατά την οθωμανική εποχή. Πιθανότατα, ο οικιστικός αυτός σχεδιασμός ήταν ο ίδιος και κατά τη βυζαντινή περίοδο.

⁴⁵ Πρόσφατα ανακαλύφθηκε μικρή πύλη βόρεια του «πύργου» του Θωμά και σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτό της σημερινής κεντρικής πύλης. Πρόκειται για τοξωτή πύλη, ενσωματωμένη σήμερα στο πάχος του τείχους της οθωμανικής οχύρωσης. Φέρει άνοιγμα 2,80μ. και έχει ύψος 3,10μ. Η κατασκευή της ανάγεται στη βυζαντινή εποχή. Διασώζεται το λιθόστρωτό της στο οποίο παρατηρούνται φθορές, γεγονός που υποδηλώνει ότι αυτό βρισκόταν σε χρήση για μεγάλο χρονικό διάστημα. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 60, εικ. 50-52 και 69. Πιθανότατα, ο λεγόμενος «πύργος» του Θωμά να υψώθηκε με σκοπό την προστασία της κεντρικής πύλης του βυζαντινού Κάστρου.

⁴⁶ ΤΣΟΥΡΗΣ 1983, 152. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 72, εικ. 71-72 και 75.

⁴⁷ ΤΣΟΥΡΗΣ 1983, 152. ΣΟΥΡΕΦ 2015, 43.

⁴⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 52, εικ. 38. ΣΟΥΡΕΦ 2015, 32 κ.εξ.

⁴⁹ Σήμερα, είναι σχεδόν αδύνατη λόγω των πολλών φυτών και των μεταγενέστερων οικοδομικών επεμβάσεων, η προσέγγιση στο βόρειο τμήμα της οχύρωσης, βορειοδυτικά της νεότερης λίθινης κλίμακας και των σπηλαίων που ανοίγονται στο βράχο.

2. Οι ακροπόλεις

Σήμερα, στα δύο βραχώδη απότομα εξάρματα, στα άκρα της χερσονήσου, ξεχωρίζουν οι δύο ακροπόλεις του Κάστρου των Ιωαννίνων με τα μνημεία τους, τα οποία, σχεδόν στο σύνολό τους, ανάγονται στην οθωμανική περίοδο (Πίν. 18). Δυστυχώς, δεν μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε κάποια συγκεκριμένη εικόνα για αυτές κατά τη βυζαντινή εποχή, εξαιτίας της έλλειψης σύγχρονων γραπτών πηγών.

Η παλαιότερη γραπτή πηγή που αναφέρεται στη βυζαντινή πόλη των Ιωαννίνων είναι η *Αλεξιάδα* της Άννας Κομνηνής⁵⁰, που περιγράφει τα πολεμικά γεγονότα στο τέλος του 11^{ου} αιώνα (1081). Σύμφωνα με την Κομνηνή, οι προϋπάρχουσες οχυρώσεις⁵¹ ενισχύθηκαν από τον Νορμανδό κατακτητή, Βοημούνδο, γιο του Robert Guiscard, δούκα της Απουλίας και της Καλαβρίας. Πιθανότατα το 1081 υπήρχε ήδη θέση που έφερε εσωτερική οχύρωση και, μετά την κατάκτηση του Κάστρου από τους Νορμανδούς, οικοδομήθηκε και δεύτερη σε άλλη τοποθεσία. Η νέα αυτή περιορισμένης έκτασης οχύρωση ενδεχομένως ήταν ο πρώτος πυρήνας της ακρόπολης στο νοτιοανατολικό ύψωμα του Κάστρου⁵² (Πίν. 23).

Είναι πολύ πιθανόν ότι η παλαιότερη σωζόμενη οχυρωμένη θέση στο εσωτερικό του Κάστρου, η βορειοανατολική ακρόπολη, ή κατά το *Χρονικό των Ιωαννίνων*⁵³ ο *Πάνω Γουλάς*⁵⁴, ήταν το διοικητικό κέντρο της μεσοβυζαντινής πόλης, όπου βρισκόταν το παλάτι των κυβερνώντων⁵⁵, εξαιτίας του ότι ήταν το πιο δυσπρόσιτο⁵⁶ και φυσικά οχυρωμένο σημείο (Πίν. 24). Για αυτόν το λόγο η

⁵⁰ ANNA KOMNHNH, *Αλεξιάδα*, βιβλ. Ε' κεφ. 4 παρ. 1.

⁵¹ Σύμφωνα με το σχετικό χωρίο από την *Αλεξιάδα*, ο Νορμανδός Βοημούνδος «τά δέ τείχη περιαθρήσας καί τήν τοῦ κάστρου ἀκρόπολιν ἐπισφαλῆ διαγνούς, οὐ μόνον αὐτήν ἀνόρθουεν ὡς ἐνόν ἠπεύγετο, ἀλλά καί ἐτέραν ἐν ἄλλῳ μέρει τῶν τειχῶν...», βλ. παραπάνω σημ. 48.

⁵² Ο υφιστάμενος πύργος στο κέντρο της νοτιοανατολικής ακρόπολης, γνωστός ως πύργος του Βοημούνδου, με τα λείψανα κυκλικής διατομής ενός δεύτερου πύργου, που σώζονται σε κοντινή απόσταση βορειοανατολικά, ενδεχομένως συνιστούσαν την αρχική περιορισμένη σε έκταση οχύρωση της νοτιοανατολικής ακρόπολης που οικοδομήθηκε από τους Νορμανδούς κατακτητές κατά την ολιγόμηνη παραμονή τους στο βυζαντινό κάστρο, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 2000, 30-31, 37, εικ. 26. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 45-49, εικ. 24-29.

⁵³ *ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ*, 16 κ.εξ.

⁵⁴ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ 1968, 19-27.

⁵⁵ Σε αυτή την ακρόπολη πιθανόν ήταν κτισμένο το παλάτι του Θωμά Πρελιούμποβιτς και της Μαρίας Αγγελίνας (NICOL 1984, 143-158), του Ιζαού Μπουαντελμόντι και της Ειρήνης Σπάτα (NICOL 1984, 173-176). Σύμφωνα με ενθύμηση που σημειώθηκε, από έναν εξώστη του παλατιού αυτού γκρεμίστηκε η μικρή αυθεντοπούλα Μανταλένα (κόρη του Ιζάου) και η αρχόντισσα Καυσοκαββαδίνα, την ώρα που παρακολουθούσαν τη λιτανεία στη γιορτή των Θεοφανείων του 1402, ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ 1968, 25-27. NICOL 1984, 143-158, 165, 173-176.

⁵⁶ Δεδομένου ότι κατά τη βυζαντινή περίοδο η επιφάνεια του εδάφους ήταν 1,70μ. έως 2,45μ. πιο κάτω από τη σημερινή, όπως αποκαλύφθηκε από τις κατά καιρούς ανασκαφικές εργασίες στον περιβάλλοντα

συγκεκριμένη ακρόπολη απομονώθηκε από τον υπόλοιπο βυζαντινό οικισμό με εσωτερικό τείχος, προκειμένου να προστατευτεί ο ηγεμόνας και η οικογένειά του από τους εξωτερικούς εχθρούς, αλλά και από οποιουδήποτε άλλου είδους επίθεση.

Από τη βυζαντινή εποχή ελάχιστα είναι τα οικοδομήματα που σώζονται σήμερα στις δύο ακροπόλεις του Κάστρου και περιορίζονται κυρίως στην οχύρωση της βορειοανατολικής. Στη νοτιοανατολική γωνία του οχυρωματικού περιβόλου της εν λόγω ακρόπολης δεσπόζει κυκλικός πύργος, στον οποίο παρατηρούνται τρεις αλληπάλληλες οικοδομικές φάσεις, από τη μεσοβυζαντινή, την υστεροβυζαντινή και την οθωμανική εποχή⁵⁷.

Σύγχρονη του πύργου είναι η παρακείμενη πύλη, που οδηγεί από τη βορειοανατολική ακρόπολη στον οικισμό. Η πύλη διαμορφώνεται ανάμεσα από δύο πύργους, το μεταξύ κενό διάστημα των οποίων καλυπτόταν με ημικυλινδρική καμάρα, από την οποία σώζεται σήμερα μόνο η γένεση του τόξου της. Οι πύργοι είναι κατασκευασμένοι με πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας σε σημαντικό μέρος τους, και είναι κατασκευές του ύστερου 13^{ου} και του 14^{ου} αιώνα⁵⁸. Το κλείσιμο της πύλης γινόταν με ριχτή σιδερόπορτα, όπως φαίνεται από την εγκοπή που υπάρχει στην παρειά του ανατολικά κείμενου πύργου⁵⁹. Στο εσωτερικό της ακρόπολης σώζονται σήμερα εξ ολοκλήρου μνημεία της οθωμανικής εποχής⁶⁰.

Δεδομένου ότι ο Αλή Πασάς επέλεξε το Κάστρο των Ιωαννίνων ως έδρα διοίκησης του πασαλικίου του προέβη σε εκτεταμένη οχύρωση της νοτιοανατολικής ακρόπολης. Για αυτό το λόγο κατασκεύασε ενισχυμένο οχυρωματικό περίβολο, η δυτική και η βόρεια πλευρά του οποίου διαμορφώνεται σε διπλό τείχος⁶¹, ενώ τρεις πολυγωνικοί προμαχώνες προστατεύουν τις αντίστοιχες πύλες της ακρόπολης. Τα σωζόμενα μνημεία της ακρόπολης ανάγονται σχεδόν αποκλειστικά στην όψιμη οθωμανική εποχή (18^{ος} – 19^{ος} αιώνας). Από αυτά ξεχωρίζει το Φετιχιέ τζαμί⁶² με τον ψηλό του μιναρέ, το οποίο πιθανότατα οικοδομήθηκε στην ίδια θέση όπου ήταν

χώρο της Οθωμανικής Βιβλιοθήκης, η βορειοανατολική ακρόπολη θα πρόβαλε ακόμη περισσότερο απόκρημνη.

⁵⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 49-50, εικ. 30-36 α, β. ΣΟΥΡΕΦ 2015, 24-27.

⁵⁸ ΤΣΟΥΡΗΣ 1983, 149, σημ. 24, όπου σχετική βιβλιογραφία για την υστεροβυζαντινή τειχοδομία.

⁵⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 61, εικ. 53-55.

⁶⁰ Αναλυτική παρουσίαση των οθωμανικών μνημείων που σώζονται στη βορειοανατολική ακρόπολη, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 2000, 23-24, 27-28. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 100-101.

⁶¹ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 2000, 39, εικ. 35-36.

⁶² ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 2000, 37.

κτισμένος ο βυζαντινός ναός του Ταξιάρχη Μιχαήλ⁶³. Βορειοδυτικά του τεμένους υπάρχει ο τάφος του Αλή και πιθανόν μιας εκ των συζύγων του. Δυτικά σώζεται μέρος από τα ερείπια του σεραγιού του Αλή Πασά⁶⁴, καθώς και οικοδομήματα ή λείψανα κτιρίων που εξυπηρετούσαν το σεράι⁶⁵ (το συγκρότημα των Μαγειρειών⁶⁶, το κτίριο της λεγόμενης Πυριτιδαποθήκης⁶⁷ και στο χαμηλότερο επίπεδο της ακρόπολης το ογκώδες διώροφο κτίριο η χρήση του οποίου μας είναι άγνωστη⁶⁸).

3. Ο οικισμός

Ο οικισμός σήμερα καταλαμβάνοντας έκταση περίπου 200 στρεμμάτων, πυκνοδομημένος, με τα χαρακτηριστικά στενά δρομάκια ανάμεσα στις οικίες, είναι ένας ζωντανός οργανισμός. Με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα των τελευταίων χρόνων επιβεβαιώθηκε η υποψία αρκετών παλαιότερων μελετητών⁶⁹ της περιοχής του Κάστρου των Ιωαννίνων για κατοίκησή του από την αρχαιότητα⁷⁰. Ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε είναι αδύνατη μέχρι σήμερα η ταύτιση του αρχαίου αυτού οχυρωμένου οικισμού με κάποια συγκεκριμένη θέση. Αντίστοιχα, η αναφορά της πόλης στις πηγές κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή⁷¹ καταδεικνύει τη συνέχιση της κατοίκησής της.

Μια γενική εικόνα του οικιστικού χαρακτήρα της οχυρωμένης πόλης λαμβάνουμε μετά την έλευση των αριστοκρατικών οικογενειών από την

⁶³ Σήμερα, στην κόγχη (mihrab) στον ανατολικό τοίχο στο εσωτερικό του τεμένους, σώζονται εκατέρωθεν δύο μαρμάρيني πεσσίσκοι, οι οποίοι φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση που παραπέμπει στην υστεροβυζαντινή εποχή. Το στοιχείο αυτό οδηγεί στην υπόθεση ότι τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη πιθανόν προέρχονται από το τέμπλο ενός βυζαντινού ναού, βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 63, εικ. 60.

Πρόκειται για το μοναδικό, πιθανότατα, αρχαιολογικό τεκμήριο που ανάγεται σε εκείνους τους χρόνους και το οποίο βρέθηκε στο χώρο της νοτιοανατολικής ακρόπολης, αφού σε ολόκληρη την έκτασή της δεν εντοπίστηκε κάποιο εύρημα από την βυζαντινή κατοίκηση του χώρου.

⁶⁴ Ενδεχομένως το σεράι οικοδομήθηκε στη θέση όπου βρισκόταν ο ναός του Παντοκράτορα, κατά τη βυζαντινή εποχή. Σύμφωνα με σχετικές μαρτυρίες, κατά την κατασκευή του αποκαλύφθηκαν τα οικοδομικά λείψανα ναού, καθώς και ο τάφος πιθανόν του Σέρβου ηγεμόνα των Ιωαννίνων Θωμά Πρελιούμποβιτς (1367-1384), βλ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ 1968, 31-33, 49 κ.εξ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 2000, 37.

⁶⁵ Ο ναός των Αγίων Αναργύρων και το κτίριο του «θησαυροφυλακίου» είναι επίσης τμήματα του σεραγιού του Αλή Πασά, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 2000, εικ. 29. Για την οθωμανική αρχιτεκτονική, βλ. *Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, (ΕΡΣΗ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ, επιμ.) ΥΠ.ΠΟ, Αθήνα 2009. Επίσης, Π. ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ, *Η πρόιμη οθωμανική τέχνη και αρχιτεκτονική στην Ελλάδα (14^{ος} -16^{ος} αιώνας)*, Θεσσαλονίκη 2016.

⁶⁶ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 2000, 32, εικ. 28.

⁶⁷ ΣΤΟ ΙΔΙΟ, 36, εικ. 32.

⁶⁸ ΣΤΟ ΙΔΙΟ, 33, εικ. 30.

⁶⁹ Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, «Ιωάννινα ή Νέα Εύροια», *Ηπειρωτική Εστία* 1 (1952), 537-554. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ 1968, 11. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων* 1973, 95.

⁷⁰ ΠΛΙΑΚΟΥ 2007, 143 κ.εξ.

⁷¹ ΑΝΝΑ ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάδα*, βλ. παραπάνω σημ. 48.

Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 13^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τα παλαιότερα και πρόσφατα αρχαιολογικά ευρήματα, ο οικισμός καταλάμβανε περίπου τη σημερινή έκταση, με τους δρόμους σχεδόν να ακολουθούν αντίστοιχη με τους σημερινούς χάραξη. Μάλιστα, η κύρια οδός ενδεχομένως συνέπιπτε με τη σημερινή οδό που οδηγεί από την κεντρική πύλη στον οικισμό, συνεχίζοντας προς τις δύο ακροπόλεις του Κάστρου. Δεν αποκλείεται η ύπαρξη εργαστηρίων και τοπικής αγοράς, η οποία, λόγω της στενότητας του χώρου, θα εκτεινόταν και έξω από τα τείχη της καστροπολιτείας.

Από τα σημαντικότερα και ενδεικτικότερα μνημεία της ύστερης βυζαντινής εποχής αποτελεί το δημόσιο κτίριο του λουτρού (βαλανείο)⁷², αρχιτεκτονικά λείψανα του οποίου αποκαλύφθηκαν σε κοντινή απόσταση από το βορειοανατολικό τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου, και συγκεκριμένα ανάμεσα στο Σουφαρί σεράι⁷³ και το σύγχρονο Δημοτικό σχολείο. Πρόκειται για οικοδόμημα ορθογωνίου σχήματος, διαστάσεων 16,50×9,40μ, μέρος του οποίου έχει καλυφθεί σήμερα από το κτίριο του σχολείου⁷⁴, το οποίο είχε τριμερή διάταξη. Οι εξωτερικοί τοίχοι του λουτρού είναι εξαιρετικά επιμελημένοι και αποτελούνται από καλά λαξευμένους λίθους με ενδιάμεσες, σε κανονικές οριζόντιες στρώσεις, πλίνθους⁷⁵. Η συγκεκριμένη τοιχοδομία είναι χαρακτηριστική της μεσοβυζαντινής περιόδου και απαντά ευρύτερα στην υστεροβυζαντινή, ενώ τη συναντάμε και σε τμήματα των βυζαντινών τειχών του εξωτερικού περιβόλου⁷⁶. Σύμφωνα με τα συνευρήματα το οικοδόμημα ανάγεται στον 13^ο αιώνα. Ωστόσο, η υστεροβυζαντινή αυτή κατασκευή θεμελιώθηκε εξ ολοκλήρου πάνω σε κτίριο της ελληνιστικής εποχής, όπως φαίνεται από τους λίθους που αποκαλύφθηκαν κατά τη διενέργεια ανασκαφής⁷⁷. Ενδεχομένως να επρόκειτο για σημαντικό δημόσιο οικοδόμημα του αρχαίου οικισμού, άποψη που ενισχύεται και από τα σύγχρονά του κινητά ευρήματα⁷⁸.

Στο εσωτερικό του Κάστρου κατά τη βυζαντινή περίοδο υπήρχαν επίσης μονές και ναοί⁷⁹, των οποίων τη θέση πιθανολογούμε, αφού δεν έχουν βρεθεί αρχιτεκτονικά λείψανα που να μας παραπέμπουν σε κάποιον συγκεκριμένο. Μετά την

⁷² ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 2000, 29.

⁷³ ΣΤΟ ΙΔΙΟ, 21, εικ. 23. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 101, εικ. 138, 139.

⁷⁴ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ 1983, 245 κ.εξ.

⁷⁵ ΣΤΟ ΙΔΙΟ, 248.

⁷⁶ ΤΣΟΥΡΗΣ 1983, 148-149.

⁷⁷ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ 1983, βλ. παραπάνω σημ.72.

⁷⁸ ΠΛΙΑΚΟΥ 2007, 147.

⁷⁹ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ 1968, 27 κ.εξ. όπου γίνεται εκτενής αναφορά στις βυζαντινές μονές και ναούς του Κάστρου.

αποτυχημένη επαναστατική κίνηση του μητροπολίτη Τρίκκης και Σταγών Διονυσίου του Φιλοσόφου το 1611⁸⁰ καταστράφηκαν ολοσχερώς και στη θέση τους οικοδομήθηκαν από τους Οθωμανούς τζαμιά σε επιβλητικά σημεία, όπως αυτό του Ασλάν Πασά στη βορειοανατολική ακρόπολη⁸¹.

Τα βυζαντινά Ιωάννινα υπήρξαν αδιαμφισβήτητα από τη μεσοβυζαντινή εποχή κι εξής διοικητικό, οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο όλης της ευρύτερης περιοχής. Είναι βέβαιο ότι υπήρξαν επίσης σημαντικό εμπορικό κέντρο λόγω της γεωγραφικής τους θέσης, αφού βρίσκονται στο σταυροδρόμι των οδικών αρτηριών που συνέδεσαν τον νότιο με τον βόρειο ελλαδικό χώρο, καθώς και τις αγορές της Ανατολής και της Δύσης. Στην ανάδειξη των Ιωαννίνων σε πόλη-κέντρο όπου πραγματοποιούνταν οικονομικές συναλλαγές μεγάλου όγκου συνέβαλε και ένας σημαντικός αριθμός οχυρωμένων οικισμών-κάστρων ή καστελλίων ή φρουριών που ιδρύθηκαν στην ευρύτερη περιοχή και τα οποία έλεγχαν περάσματα σημαντικών εμπορικών δρόμων, ευρισκόμενα σε οδικούς κόμβους. Αυτά ήταν αρμόδια και για τον έλεγχο της οικονομικής δραστηριότητας ορισμένων χωριών και είχαν τη δυνατότητα να αμύνονται και να συνιστούν μικρές διοικητικές έδρες⁸².

Δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε ότι κατά τον 10^ο - 11^ο αιώνα, οπότε και υπήρξε η πρώτη σπίθα, διαμορφώθηκαν σταδιακά οι βάσεις των εμπορικών συναλλαγών της ορεινής περιοχής των Ιωαννίνων με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, καθώς και με τη Δύση. Οι επαφές αυτές θα είναι συνεχείς και πιο εντατικές στο πέρασμα των αιώνων, γεγονός που επιβεβαιώνεται μεταξύ άλλων από τον εντοπισμό σημαντικού αριθμού επιφανών Γιαννιωτών εμπόρων σε εμπορικά κέντρα διάσπαρτα

⁸⁰ Με την παράδοση της πόλης στους Οθωμανούς το 1430, οι κάτοικοι των Ιωαννίνων εξασφάλισαν ως αντάλλαγμα προνόμια όπως αυτά συμπεριλήφθηκαν στον λεγόμενο «*Όρισμό*» του Σινάν πασά. Επρόκειτο για οθωμανικό έγγραφο που επέτρεπε στους χριστιανούς κατοίκους του Κάστρου να συνεχίσουν να κατοικούν στο εσωτερικό του, ενώ τους απάλλαξε από το παιδομάζωμα και την αιχμαλωσία. Επίσης, τους επέτρεπε να συνεχίσουν να εκτελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα στους ναούς τους, ενώ απαγορεύτηκε η ανέγερση οποιουδήποτε μουσουλμανικού θρησκευτικού τεμένους εντός του Κάστρου. Οι γηγενείς κάτοικοι διατήρησαν επίσης και κάποια από τα προηγούμενα περιουσιακά και κοινωνικά δικαιώματα, μέχρι το 1611, οπότε και εκδιώχθηκαν από το Κάστρο και έχασαν τις περιουσίες τους, ενώ οι χριστιανικοί ναοί και οι μονές καταστράφηκαν, όλα ως αντίποινα για την επαναστατική κίνηση του Διονυσίου του Φιλοσόφου, βλ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ 1968, 32-33. Στο Κάστρο παρέμειναν μόνο Οθωμανοί και Εβραίοι, όπως φαίνεται από τα μουσουλμανικά τεμένη που σώζονται στις δύο ακροπόλεις του, καθώς και η Εβραϊκή Συναγωγή, βλ. Ζ. ΜΠΑΤΤΙΝΟΥ, Η Εβραϊκή κοινότητα και οι συναγωγές των Ιωαννίνων», στο: Β.Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, 141-153

⁸¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 100-101.

⁸² Ε. ΣΥΓΓΕΛΟΥ, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα (13^{ος}-15^{ος} αι.)*, Αθήνα 2008, 57, 80. Μ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Κάστρα Ηπείρου και Αιτωλοακαρνανίας στο Χρονικό των Τόκκων: Γενικά τοπογραφικά χαρακτηριστικά», στο: *Αφιέρωμα στον Ν.Γ.Λ. Hammond*, Θεσσαλονίκη 1997, 252.

στην Ευρώπη, κυρίως από τον 15^ο αιώνα και κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης έως τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα⁸³, και από την πλούσια πολιτισμική κληρονομιά που μας κληροδότησαν.

III. Η ανασκαφική έρευνα

Η τεκμηρίωση της ιστορικής διαδρομής του Κάστρου των Ιωαννίνων προέρχεται σε πολύ μεγάλο βαθμό από τις ανασκαφικές και σωστικές εργασίες που έχουν πραγματοποιηθεί ήδη από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα μέχρι και σήμερα κατά καιρούς⁸⁴.

Δεκαετία '80

Από τις σημαντικότερες σε ευρήματα περιοχές μέσα στο χώρο του Κάστρου, όπου έχουν γίνει ανάλογες εργασίες από την αρχαιολογική Υπηρεσία, αποτελεί ο χώρος ανάμεσα στο Σουφαρί σεράι και το κτίριο της οθωμανικής βιβλιοθήκης⁸⁵, που βρίσκονται στη βορειοανατολική πλευρά του οικισμού⁸⁶. Κατά την πρώτη συστηματική ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε ήδη από τη δεκαετία του 1980, από τον Κωνσταντίνο Τσουρή⁸⁷ ανασκάφτηκαν τα νεότερα στρώματα του εδάφους. Οι 6 συνολικά ανασκαφικές τομές που διενεργήθηκαν έφτασαν σε βάθος 2,50μ. έως 3μ., κατά περίπτωση. Αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα που ανάγονται από τον 19^ο αιώνα έως τον 18^ο περίπου, και όχι παλαιότερα του 17^{ου} αιώνα, ενώ η κεραμική που βρέθηκε χρονολογείται στην όψιμη οθωμανική περίοδο, και κυρίως στον 18^ο αιώνα. Πρόκειται για αγγεία άβαφα ή με εγχάρακτη διακόσμηση, πολλά από τα οποία έφεραν εφυάλωση, γραπτά σχέδια σε διάφορα χρώματα και εγχαράξεις⁸⁸.

⁸³ Σπουδαίοι Γιαννιώτες έμποροι, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν και εθνικοί ευεργέτες, υπήρξαν οι Ιωάννης Δομπόλης, Γεώργιος Ριζάρης, Ευάγγελος Ζάμπας, Απόστολος Αρσάκης, Αδερφοί Ζωσιμά, Μιχαήλ Τοσίτσας κ.ά.

⁸⁴ ΝΑΚΟΥ 2009, 163 κ.εξ.

⁸⁵ Το κτίριο που βρίσκεται δυτικά της βορειοανατολικής ακρόπολης ανήκε στο συγκρότημα του ιμαρέτ, του θρησκευτικού και εκπαιδευτικού μουσουλμανικού κέντρου που λειτούργησε κατά την οθωμανική εποχή στην εν λόγω ακρόπολη, και πιθανολογείται ότι η χρήση του συνδεόταν με τον μεντρεσέ-ιεροδιδασκαλείο. Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 2000, 27. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 101, εικ. 134 α-β

⁸⁶ Σε φωτογραφία του 1946 φαίνεται ότι ο χώρος της βιβλιοθήκης καταλαμβάνεται από στρατιωτικές εγκαταστάσεις (αποθήκες, φυλάκια, χώρος στάθμευσης στρατιωτικών οχημάτων κ.α.), οι οποίες διατηρήθηκαν από την απελευθέρωση του 1913 μέχρι λίγο μετά τα μέσα περίπου της δεκαετίας του '70, οπότε και παραχωρήθηκε το Κάστρο με τα μνημεία του στο Υπουργείο Πολιτισμού.

⁸⁷ ΤΣΟΥΡΗΣ 1982, 267-281, πιν.54-83.

⁸⁸ Βλ. παραπάνω σημ. 86.

Το 1983 πραγματοποιήθηκε συστηματική ανασκαφή και στο χώρο του βυζαντινού λουτρού (βαλανείο), λίγα μόλις μέτρα βορειοανατολικά των παλαιότερων ανασκαφικών τομών από την Όλγα Γκράτζιου⁸⁹. Στο σημείο αποκαλύφθηκαν λίθινες κατασκευές του πρώτου μισού του 13^{ου} αιώνα, οι οποίες εδράζονται σε ασβεστόλιθους της ελληνιστικής εποχής. Ελάχιστα θραύσματα χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή, καθώς και κατά την πρωτοβυζαντινή και μεσοβυζαντινή περίοδο, ενώ αρκετά μεγάλος ήταν ο αριθμός των οστράκων και αγγείων της όψιμης κυρίως οθωμανικής περιόδου. Αξιομνημόνευτο είναι επίσης το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της ανασκαφής βρέθηκαν πέντε χάλκινα τραχέα νομίσματα της εποχής του αυτοκράτορα Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη (1249-1254)⁹⁰ που πιστοποιούν τον χρόνο κατασκευής του βυζαντινού δημόσιου χρήσης οικοδομήματος.

Δεκαετία '90

Η ανασκαφική διερεύνηση στον εσωτερικό χώρο του Κάστρου συνεχίστηκε τη δεκαετία του '90. Το 1995 κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών από την 8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στον περιβάλλοντα χώρο της οθωμανικής βιβλιοθήκης συνελέγησαν κινητά ευρήματα, κυρίως κεραμική του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν όστρακα από πορσελάνη, με εφύαλωση, καθώς επίσης και με γραπτό και εγχάρακτο διάκοσμο. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, ήρθαν επίσης στο φως ελάχιστα θραύσματα μαγιόλικης κεραμικής του 15^{ου} αιώνα, κατασκευασμένων στη δυτική Ευρώπη, ιδιαίτερα στην Ιταλία. Αναμειγμένα με τη μεταβυζαντινή κεραμική βρέθηκαν επίσης θραύσματα ελληνιστικής κεραμικής, κυρίως ιχθυοπινάκια και σκυφίδια⁹¹.

Την ίδια περίοδο διενεργήθηκαν συστηματικές εργασίες αποχωμάτωσης και ανασκαφών στα ερείπια του σεραγιού του Αλή Πασά στη νοτιοανατολική ακρόπολη, οι οποίες έδωσαν σημαντικό αριθμό κινητών ευρημάτων, όπως κεραμική της μεταβυζαντινής και κυρίως της οθωμανικής περιόδου, καθώς και κάποιες νομισματικές κοπές επίσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας⁹².

2000-2009

⁸⁹ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ 1983, 245-249.

⁹⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 γ, 209. Γενικότερα, για τα βυζαντινά νομίσματα του Κάστρου των Ιωαννίνων, βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ 2009, 199 κ.εξ.

⁹¹ ΠΛΙΑΚΟΥ 2007, 167.

⁹² ΝΙΚΟΛΑΟΥ 2009, 202.

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του έργου του Γ' Κοινωνικού Πλαισίου Στήριξης (ΚΠΣ) με τίτλο «Αποκατάσταση των εξωτερικών τειχών του Κάστρου των Ιωαννίνων» 2006-2009 από την 8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ήταν διαφωτιστικές. Αφενός έγιναν σε μεγαλύτερη έκταση, καλύπτοντας σε σημαντικό βαθμό και τις περιοχές που δεν ανήκουν στον οικιστικό ιστό του Κάστρου και αφετέρου σε μεγαλύτερα βάθη, από όπου προήλθαν δείγματα κεραμικών σκευών διαφόρων εποχών.

Συγκεκριμένα, διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές κατά μήκος του περιδρόμου στη δυτική πλευρά του οχυρωματικού περιβόλου, από την κεντρική πύλη του Κάστρου με κατεύθυνση προς νότον, μέχρι τη νότια πυλίδα που οδηγεί στη νοτιοανατολική ακρόπολη (Πίν. 10α). Κατά τόπους αποκαλύφθηκαν θεμέλια βυζαντινών πύργων, δίνοντας μια ολοκληρωμένη εικόνα της οχύρωσης του βυζαντινού Κάστρου, καθώς και κεραμική βυζαντινής και οθωμανικής εποχής⁹³.

Εξαιρετικής σημασίας ήταν τα ευρήματα που εντοπίστηκαν στον χώρο των στοών, στον εσωτερικό δηλαδή χώρο που σχηματίζεται στο διπλό τείχος στη δυτική πλευρά της οχύρωσης, βόρεια της κεντρικής πύλης (Πίν. 8)⁹⁴. Μέχρι τότε ήταν γνωστό ότι η οθωμανική φάση του τείχους έβαινε στο αρχικό βυζαντινό τείχος της οχύρωσης του Κάστρου. Μετά τις πρόσφατες ανασκαφές αποκαλύφθηκε ότι το βυζαντινό τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου εδράζεται σε αρχαίο τείχος από καλολαξευμένους λίθους τοποθετημένους κατά το ισόδομο διάτονο σύστημα (Πίν. 11, 12 β-δ). Μάλιστα, το νόμισμα του β' μισού του 4^{ου} π.Χ. αιώνα⁹⁵ που βρέθηκε κατά τη διενέργεια των εν λόγω εργασιών μπορεί να εκληφθεί ως το *terminus ante quem* για την αρχαία οχυρωμένη πόλη. Στα βαθύτερα στρώματα των ανασκαφικών τομών αποκαλύφθηκαν θραύσματα ελληνιστικής κεραμικής, καθώς και σημαντικός αριθμός οστράκων από αγγεία βυζαντινής περιόδου, στα οποία διακρίνεται ποικιλία ως προς την τεχνική της διακόσμησής τους, όπως εφυάλωση ή εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής που βρέθηκε ανάγεται στην οθωμανική εποχή.

Οι ανασκαφικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν ταυτόχρονα στον περιβάλλοντα χώρο της οθωμανικής βιβλιοθήκης έγιναν σε μεγαλύτερο βάθος, αποκαλύπτοντας λείψανα κτιρίων, κεραμική και νομίσματα που χρονολογούνται από

⁹³ Βλ. παραπάνω σημ. 36 και 37.

⁹⁴ Βλ. παραπάνω σημ. 27, 28 και 29.

⁹⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 39 κ.εξ., εικ. 20.

την ελληνιστική εποχή μέχρι την όψιμη οθωμανική περίοδο (Πίν. 25). Συγκεκριμένα, στα χαμηλότερα στρώματα βρέθηκαν όστρακα ελληνιστικής και πρώιμης βυζαντινής περιόδου, που είναι άβαφη κεραμική με ραβδώσεις (χτενωτά) ή ανοιχτόχρωμου πηλού, μελαμβαφή και με ερυθρή βαφή. Στα ανώτερα στρώματα εντοπίστηκαν θραύσματα βυζαντινής κεραμικής ποικίλων τεχνικών και διακόσμησης, όπως με εφυάλωση σε αποχρώσεις του καστανού ή του πράσινου και με εγχάρακτα ή γραπτά μοτίβα γεωμετρικών ή φυτικών θεμάτων. Τέλος, στα επιφανειακά στρώματα αποκαλύφθηκαν ακίνητα και σε μεγάλο αριθμό κινητά ευρήματα της οθωμανικής εποχής. Βρέθηκαν όστρακα άβαφης κεραμικής, εφυαλωμένης κεραμικής του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα και θραύσματα από αγγεία με πορσελάνινο υάλωμα ευρωπαϊκών εργαστηρίων του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα με διακοσμήσεις που ποικίλουν από φυτικά και ζωικά θέματα μέχρι μυθολογικές σκηνές ή απεικονίσεις τοπίων.

Ταυτόχρονα, στο πλαίσιο του έργου του Γ' ΚΠΣ «Αποκατάσταση της νοτιοανατολικής ακρόπολης "Ιτς Καλέ" του Κάστρου των Ιωαννίνων (2004-2009)» στο χώρο της ακρόπολης έγιναν εργασίες αποκατάστασης του τεμένους του Φετιχιέ, προκειμένου το εσωτερικό του να χρησιμοποιηθεί ως μόνιμος εκθεσιακός χώρος, του κτιρίου που βρίσκεται δυτικά των ερειπίων του σεραγιού, ο όροφος του οποίου φιλοξενεί σήμερα περιοδικές εκθέσεις και πολλαπλές εκδηλώσεις, και τμήματος της εσωτερικής οχύρωσης της ακρόπολης στη νοτιοδυτική πλευρά της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Τα κεραμικά σκεύη και δοχεία που χρησιμοποιήθηκαν σε όλη την περίοδο του Βυζαντίου διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες που είναι τα μαγειρικά σκεύη, τα δοχεία αποθήκευσης και τα δοχεία μεταφοράς με κριτήριο το σχήμα, το μέγεθος και τη χρήση τους⁹⁶.

Οι γραπτές πηγές, τα ευρήματα και οι απεικονίσεις αγγείων σε τοιχογραφίες ναών, ψηφιδωτά ή μικρογραφίες χειρογράφων⁹⁷ συνιστούν τους μάρτυρες της συνέχειας της κατασκευής και χρήσης των αγγείων από την αρχαιότητα και κατά τη βυζαντινή περίοδο⁹⁸. Οι φιλολογικές πληροφορίες παραμένουν ελάχιστες, σε σύγκριση με τα κλασικά κείμενα, ελληνικά και λατινικά, που είναι πλούσια σε αντίστοιχο πληροφοριακό υλικό. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να καθίσταται προβληματική η ταύτιση των ονομασιών των αγγείων με την αντίστοιχη βυζαντινή, για το ποιές, δηλαδή, ονομασίες χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί για τα αγγεία τους⁹⁹. Χρήσιμα, ωστόσο, για τις ονομασίες, τις χρήσεις και για τα σχήματα των αγγείων αποτελούν τα σχόλια των Βυζαντινών σε κείμενα των αρχαίων κλασικών συγγραφέων. Ωφέλιμες πληροφορίες προσφέρουν επίσης στους μελετητές οι δημώδεις παραφράσεις βυζαντινών έργων σε αρχαϊζουσα γλώσσα¹⁰⁰. Χρήσιμα κείμενα για πληροφόρηση σχετικά με την περιγραφή και τη χρήση αγγείων αποτελούν έργα ορισμένων λογίων του Βυζαντίου, όπως του Μιχαήλ Ψελλού¹⁰¹ και

⁹⁶ Βασικότατο έργο για την ταξινόμηση των αγγείων, ανάλογα με την χρήση, το σχήμα και το μέγεθος, βλ. Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Βυζαντινά Τσουκαλολάγηνα*, Αθήνα 1989, χωρίς να γίνεται αναφορά σε άλλου είδους επιτραπέζια αγγεία, όπως οι γαβάθες, οι κούπες ή τα πινάκια.

⁹⁷ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1989, 13.

⁹⁸ Γενικά στοιχεία για την παραγωγή κεραμικών προϊόντων στον ελλαδικό χώρο καθ' όλη τη βυζαντινή εποχή, βλ. ΡΑΠΤΗΣ 2011, 173-196.

⁹⁹ Μια πρώτη προσέγγιση του θέματος έχει γίνει από τον Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Αθήνα 1952 τ. Β'2, παρόλο που τα σκεύη και τα δοχεία που αναφέρονται σε αυτό δεν επιβεβαιώνονται απόλυτα από τις γραπτές μαρτυρίες.

¹⁰⁰ Αντίστοιχο παράδειγμα αποτελεί η δημώδης παράφραση της Χρονικής Διήγησης του Νικήτα Χωνιάτη, βλ. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, «*Χρονική Διήγησης τοῦ Χωνιάτου κύρ Νικήτα ἀρχομένη ἀπό τῆς βασιλείας Ἰωάννου Κομνηνοῦ καὶ λήγουσα μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*», έκδ. J. L. van Dieten, *Nicetae Choniatae, Historia, CFHB XI/1- 2*, τ. I: Berolini- Novi Eboraci 1975. Πρβλ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1989, 12.

¹⁰¹ ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, Μετάφραση-Εισαγωγή-Σχόλια: Βρασίδης Καραλής, Εκδ. Κανάκη. Πρβλ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1989, 12-13.

του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης¹⁰², τα ποιήματα του Πτωχοπρόδρομου¹⁰³, Χρονικά και Βίοι αγίων, Τυπικά μονών, καθώς και έγγραφα, όπως πωλητήρια και διαθήκες¹⁰⁴.

Κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή (330-μέσα 9^{ου} αιώνα) τα πήλινα αγγεία καθημερινής χρήσης σε γενικές γραμμές αποτελούν συνέχεια και εξέλιξη των ρωμαϊκών¹⁰⁵. Ιδιαίτερα, τα επιτραπέζια σκεύη φέρουν χαρακτηριστικά που επιβεβαιώνουν την παραπάνω υπόθεση¹⁰⁶. Συγκεκριμένα, έχουν τη μορφή ανοιχτού πινακίου με πεπλατυσμένο ή καμπτώμενο προς τα πάνω χείλος, ή αβαθούς κούπας, για την τοποθέτηση ξηράς κυρίως τροφής, ενώ το μέγεθός τους είναι μεγαλύτερο. Μικρότερου μεγέθους και πιο βαθιές κούπες πιθανότατα σχετίζονται με την πόση νερού ή κρασιού. Στην πλειονότητά τους είναι πήλινα σκεύη, πολύ λιγότερα μετάλλινα¹⁰⁷ ή γυάλινα¹⁰⁸. Επίσης, κλειστού τύπου αγγεία όπως κανάτια σχετίζονται με την πόση και τοποθετούνταν στο τραπέζι. Ακόμη αμφορείς περιείχαν νερό που χρησίμευε για την αραιώση του κρασιού, αφού αυτό γινόταν κατά τη διάρκεια του φαγητού και όχι νωρίτερα.

Ήδη στον 6^ο αιώνα ανάγεται η απαρχή της τεχνικής κατά την οποία η επιφάνεια του πήλινου σκεύους επενδύεται με υάλωμα, με σκοπό την αδιαβροχοποίηση της κεραμικής του επιφάνειας. Η τεχνική αυτή συνεχίζει και κατά τους επόμενους αιώνες, ιδιαίτερα από τα μέσα του 9^{ου} κι εξής¹⁰⁹.

¹⁰² Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Θεσσαλονίκης Ευσταθίου: Τα Λαογραφικά*, τ. Ι, Αθήνα 1950.

¹⁰³ Στα ποιήματα που του αποδίδονται ο Πτωχοπρόδρομος αναφέρει αφενός σκεύη που χρησιμοποιούνταν από το μεσοβυζαντινό κάτοικο της αυτοκρατορίας και αφετέρου φαγητά που αποτελούσαν τη βάση της διατροφής του, βλ. Η. ΕΙΔΕΝΕΙΕΡ, *Ptochoprodromos*, Köln 1991. Πρβλ. KODER 2005, 17-30.

¹⁰⁴ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1989, 12-13.

¹⁰⁵ Γενικά για τα πήλινα σκεύη της πρωτοβυζαντινής περιόδου, βλ. J.W. HAYES, *Late Roman Pottery. A Catalogue of Roman Fine Wares*, London 1972. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Supplementum to Late Roman Pottery*, London 1980. Επίσης, πρβλ. G. DEMIANS D' ARCHIMBAUD ΚΑΙ ΑΛΛΟΙ, «Συζήτηση-Στρογγυλή Τράπεζα. Από τη Ρώμη στο Βυζάντιο, από το Φοστάτ στην Κόρδοβα: Εξέλιξη της φυσιογνωμίας των κεραμικών στη Μεσόγειο (5^{ος} - 9^{ος} αιώνας)», στο: Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ (επιμ.), *7^ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999*, Πρακτικά, Αθήνα 2003, 525-593. Για την πρωτοβυζαντινή κεραμική στον ελλαδικό χώρο, βλ. ΠΕΤΡΙΔΗΣ 2013.

¹⁰⁶ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2005 β, 117, εικ. 1.

¹⁰⁷ M.C. ROSS, *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, I, *Metal-work, Ceramics, Glass, Glyptics, Paintings*, Washington, D.C. 1962. M. MUNDELL MANGO, *Silver from Early Byzantium. The Kaper Koraon and Related Treasures*, Walters Art Gallery, Baltimore, Maryland 1986.

¹⁰⁸ CL. ISINGS, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen – Djakarta 1957, 112-163. D.B. HARDEN, «Ancient Glass, III: Post Roman», *Archaeological Journal* 128 (1972), 78-117. J.P. SODINI, «L'artisanat urbain à l' époque paléochrétienne», *Ktéma* 4 (1979), 71-119.

¹⁰⁹ SANDERS 2003, 390-395, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

Κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή (μέσα 9^{ου} αιώνα- αρχές 13^{ου} αιώνα)¹¹⁰, τα επιτραπέζια πήλινα σκεύη διατηρούν στην πλειονότητά τους τα παλαιότερα σχήματα. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα συνηθέστερα είναι ο τύπος του ρηχού πινακίου και της κούπας με ημισφαιρικό σώμα, τα οποία απαντούν σε μεσαίο και μεγαλύτερο μέγεθος¹¹¹. Πιθανότατα, το δεύτερο μέγεθος χρησίμευε για την εναπόθεση τροφών στο τραπέζι και όχι για ατομική χρήση, άποψη που ενισχύεται από την απεικόνιση της παράθεσης δείπνων και γευμάτων σε τοιχογραφίες και μικρογραφίες χειρογράφων, στις οποίες ο αριθμός των επιτραπέζιων σκευών δεν αντιστοιχεί στον αριθμό των συνδαιτυμόνων¹¹². Σε σημαντικό αριθμό απεικονίσεων φαίνεται ότι στο κέντρο του τραπέζιου είναι τοποθετημένο μεγάλων διαστάσεων σκεύος με κρέας ή ψάρι¹¹³, ενώ οι παρευρισκόμενοι στο γεύμα αποδίδονται, ενίοτε, με απλωμένο το χέρι τους προς αυτό¹¹⁴.

Τα πήλινα σκεύη της υστεροβυζαντινής εποχής (αρχές 13^{ου} - 15^{ου} αιώνας) διακρίνονται από το γεγονός ότι είναι βαθύτερα, όπως οι γαβάθες, ενώ το μέγεθός τους μικραίνει¹¹⁵. Το βαθύ σχήμα παραπέμπει στην τοποθέτηση υδαρών φαγητών¹¹⁶,

¹¹⁰ Για τη διατροφή κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, βλ. KODER 2005, 17-30, όπου αναφέρονται και παρασκευές ορισμένων φαγητών. ANAGNOSTAKIS / PAPAMASTORAKIS 2005, 147-174.

¹¹¹ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2005 β, ό.π., 119, σημ. 9, εικ. 5.

¹¹² Ενδεικτικά, παραστάσεις που απεικονίζουν αντίστοιχες σκηνές και μπορούν μεταξύ άλλων να αναφερθούν είναι ο Μυστικός Δείπνος, τοιχογραφία στο Karanlik Kilise (11^{ου} αιώνας) και η Φιλοξενία του Αβραάμ, τοιχογραφία στο Carikli Kilise (τέλη 12^{ου} - αρχές του 13^{ου} αιώνα) στην Καππαδοκία, Πρβλ. Ν. THIERRY, Une iconographie inédite de la Cène dans un réfectoire rupestre de Cappadoce, *REB* 33 (1975), 177-185, πιν. 2, 6, εικ. Β (Last Supper) και πιν. 5, εικ. Α (Last Supper)· ο Μυστικός Δείπνος, τοιχογραφία στην Παναγία της Ασίνου στην Κύπρο (1106), Α. STYLIANOY/ J. STYLIANOY, *The painted churches of Cyprus, treasures of byzantine art*, Nicosia Cyprus 1997, 114 κ.εξ. Επίσης, J. VROOM, *After Antiquity. Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th century A.C. A case study from Boeotia, Central Greece* [Archaeological Studies, Leiden University], Leiden 2003, 313-321, όπου υπάρχει εκτενής παρουσίαση σκηνών γευμάτων για την αναπαράσταση του βυζαντινού τραπέζιου.

Πρβλ. Α. CUTLER / J.-M. SPIESER, *Byzance médiévale 700-1204*, Paris 1996, εικ. 248.

¹¹³ Σχετικά με τα σκεύη και τα φαγητά που περιλαμβάνονταν στην παράθεση δείπνων κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. ANAGNOSTAKIS / PAPAMASTORAKIS 2005, 147-174.

¹¹⁴ Ό.π. σημ. 111.

¹¹⁵ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2005 β, ό.π., 121-122, εικ. 7-8. Αντίστοιχες παραστάσεις γευμάτων στα οποία απεικονίζονται σκεύη τύπου γαβάθας εντοπίζονται κυρίως κατά τον 13^ο αιώνα και εξής, όπως στη σκηνή του Εν Κανά Γάμου στον Κώδικα 5 της Μονής Ιβήρων του Αγίου όρους, φ. 363 ν (β' μισό του 13^{ου} αιώνα), βλ.. *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους. Εικονογραφημένα Χειρόγραφα*, τ. 2, Αθήνα 1991, 297, 303, εικ. 38· επίσης στην αντίστοιχη τοιχογραφία από το ναό του Χριστού Παντοκράτορα της μονής Dečani στη Σερβία (1335-1348). Πρβλ. G. BABIĆ, *Mural Painting of the Monastery of Decani. Material and Studies*, Belgrade 1995, έγχρωμη εικόνα χωρίς αριθμηση. Β. TODIĆ / M. ČANAK-MEDIĆ, *Manastir Dečani*, Beograd 2005.

¹¹⁶ Η αλλαγή στο διαιτολόγιο των Βυζαντινών που επισημαίνεται με τις αλλαγές στο μέγεθος και το σχήμα των πήλινων σκευών πιθανότατα σχετίζεται με την επίδραση του δυτικού διαιτολογίου, μετά τη λατινική κατάκτηση (1204) και τις οικονομικές συνθήκες που οδηγούν τον πληθυσμό σε φτηνότερο

ενώ το μικρό μέγεθος πιθανώς στην ατομική χρήση, αν και δεν αντιστοιχούν πάντοτε σε όλους τους συνδαιτυμόνες¹¹⁷.

Γραπτές πηγές αναφέρουν την υποχρεωτική εγκατάσταση κεραμικών εργαστηρίων, και γενικότερα τα κάθε είδους εργαστήρια, εκτός των ορίων μιας πόλης. Τα αγγειοπλαστεία εγκαθίσταντο στις παρυφές της πόλης ή κοντά στις πύλες των τειχών, δίπλα σε κεντρικές οδικές αρτηρίες. Η θέση τους είχε ως στόχο τη διευκόλυνσή τους ως προς τη μεταφορά πρώτων υλών που χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή κεραμικών ειδών, καθώς και στην πώληση και μεταφορά των προϊόντων τους. Οι οικίες των κατοίκων έπρεπε να βρίσκονται σε σχετική απόσταση από τα εργαστήρια, εξαιτίας των ρύπων που είχαν οι συγκεκριμένες εργασίες. Το γεγονός αυτό οδήγησε τους βιοτέχνες στην εγκατάσταση των εργαστηρίων τους περιφερειακά, τάση που διατηρήθηκε για αιώνες μετέπειτα. Σε αυτό συνέβαλε και η αναζήτηση από τους επαγγελματίες μεγάλων χώρων¹¹⁸ καθώς και της εύκολης πρόσβασης σε νερό.

δαιτολόγιο, βλ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2005 β, 122. Αξιοσημείωτη είναι η πληροφορία ότι από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα, και κυρίως κατά τον 12^ο αιώνα και μετά στο δαιτολόγιο των Βυζαντινών προστίθενται νέα λαχανικά, όπως π.χ. τα ραπανάκια, βλ. ANAGNOSTAKIS / PAPAMASTORAKIS 2005, 158-166.

¹¹⁷ Σε τοιχογραφία που βρίσκεται στον εξωνάρθηκα του καθολικού της μονής Βατοπεδίου στο Άγιο Όρος απεικονίζεται η παράθεση πλούσιου γεύματος μεταξύ Βυζαντινών και βαρβάρων (αρχές του 14^{ου} αιώνα), όπου τα επιτραπέζια σκεύη είναι σχετικά μεγάλου μεγέθους και φαίνεται ότι δεν προορίζονται για ατομική χρήση, βλ. *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου, Παράδοση - Ιστορία - Τέχνη*, vol. I, Άγιο Όρος 1996, πιν. 231. Πρβλ. H. MAGUIRE, "A Fruit Store and an Aviary": Images of Food in House, Palace, and Church στο: ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ Δ. (επιμ.), *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία: Πρακτικά ημερίδας 'Περί της διατροφής στο Βυζάντιο', Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 4 Νοεμβρίου 2001*, Αθήνα 2005, 133-146, εικ. 13.

¹¹⁸ Σχετικά με τη χωροταξική οργάνωση των κεραμικών εργαστηρίων, βλ. ΡΑΠΤΗΣ 2011, 190 κ.εξ. Επίσης, ΠΕΤΡΙΑΗΣ 2013, 101 κ.εξ. Για νεότερα αγγειοπλαστεία, βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Σ. *Παραδοσιακά αγγειοπλαστεία της Θάσου*, Αθήνα 1999. Επίσης, γενικότερα για το μεσογειακό χώρο, σύμφωνα με πρόσφατες ανακαλύψεις, βλ. THIRIOT J. "Material pour un glossaire polyglotte des termes techniques relatifs a l'atelier et au four de potier medieval en Mediterranee" στο: Μπακιρτζής Χ. (επιμ.), 7^ο Διεθνές Συνέδριο *Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999*, Αθήνα 2003, 263-284. Για τους κλιβάνους όπτησης των κεραμικών προϊόντων από την προϊστορική εποχή μέχρι το Βυζάντιο, βλ. HASAKI ELENI, *Ceramic Kilns in Ancient Greece: Technology and Organization of Ceramic Workshops*, University of Cincinnati, 2002 (διδασκαρική διατριβή).

Η βυζαντινή κεραμική από το Κάστρο

Τα αγγεία που φαίνεται πως ήταν σε χρήση κατά τη βυζαντινή περίοδο¹¹⁹ από τους κατοίκους της πόλης των Ιωαννίνων, με βάση τα όστρακα που βρέθηκαν στο χώρο του Κάστρου, ήταν ανοιχτού και κλειστού τύπου. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν όστρακα από πινάκια, γαβάθες, κούπες¹²⁰, πιθάρια, χύτρες, αμφορείς και σταμνία.

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται κατά κύριο λόγο τα επιτραπέζια σκεύη της βυζαντινής εποχής. Συγκεκριμένα, τα αγγεία που βρέθηκαν και ανάγονται στην πρωτοβυζαντινή εποχή, δηλ. από τον 7^ο αι. κι εξής, είναι κούπες με στενό χείλος που κάμπτεται ελαφρώς προς τα έξω και δακτυλιόσχημη βάση, κατά κύριο λόγο ακόσμητα. Ωστόσο, τα περισσότερα αποκαλυφθέντα όστρακα ανήκουν σε κλειστού τύπου αγγεία, κυρίως μικρού μεγέθους αμφορείς, με τους οποίους μεταφέρονταν στο τραπέζι το νερό ή το κρασί καθώς και οινοχόες. Από αυτά έχουν σωθεί τμήματα του σώματος των αγγείων καθώς και αρκετές λαβές, με δείγμα της διακόσμησής τους. Σύγχρονα είναι και αρκετά θραύσματα που προέρχονται από άλλης χρήσης κλειστού τύπου αγγείο, όπως το σταμνίον¹²¹. Τα σταμνία χρησίμευαν κυρίως για την αποθήκευση και τη μεταφορά νερού, κρασιού, λαδιού ή άλλων υγρών και ήταν αγγεία μεγάλου μεγέθους, ακόσμητα¹²². Τα μικρότερα σε μέγεθος κλειστού τύπου αγγεία έφεραν στην εξωτερική επιφάνεια διακόσμηση. Πρόκειται για κατεξοχήν σκεύη οικιακής χρήσης και ειδικότερα επιτραπέζιας.

Όστρακα που ήρθαν στο φως και χρονολογούνται στη μεσοβυζαντινή εποχή προέρχονται από πινάκια με πεπλατυσμένο χείλος, πρόσφορο για διακόσμηση, ενώ

¹¹⁹ Σε τοιχογραφία του νάρθηκα του καθολικού της μονής Βλαχέρνας, που χρονολογείται στο β' μισό του 13^{ου} αιώνα, απεικονίζονται σε λεπτομέρεια από τη σκηνή της λιτανείας της εικόνας της Οδηγήτριας στην Κωνσταντινούπολη σύγχρονα αγγεία μεταφοράς, βλ. Μ. ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ-ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ, «Η ερμηνεία μιας τοιχογραφίας στη μονή Βλαχέρνας κοντά στην Άρτα» *ΔΧΑΕ* 13 (1988), 301-306. Α. ΦΙΛΙΔΟΥ, «Βλαχέρνα. Ο ναός της Παναγίας Βλαχέρνας», στο Β. Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Α. ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ (επιμ.), *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2008, 97-106, εικ. σ. 101.

¹²⁰ Ο όρος «κούπα» αφορά στο αγγείο που φέρει ημισφαιρικό σώμα με χαμηλή βάση.

¹²¹ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1989, 95-99.

¹²² Τα σταμνία χρησιμοποιούνταν επίσης κατά τη μεσοβυζαντινή και την υστεροβυζαντινή εποχή και ως υλικό πλήρωσης θόλων σε εκκλησιαστικά μνημεία της αυτοκρατορίας, βλ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1989, 99, σημ. 34. Αντίστοιχα παραδείγματα έχουν εντοπιστεί και στην έδρα του Δεσποτάτου της Ηπείρου, την Άρτα. Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια εργασιών αποκατάστασης της στέγης στο καθολικό της μονής Παρηγορήτισσας (τέλη του 13^{ου} αιώνα) καθώς και στο καθολικό της μονής Κάτω Παναγιάς στην Άρτα (μέσα του 13^{ου} αιώνα) βρέθηκαν σταμνία τοποθετημένα σε επάλληλες σειρές, βλ. ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ 1984, 469, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2008 α, εικ. στη σ. 57.

ελάχιστα ανήκουν σε κλειστού τύπου αγγεία με εγχάρακτη διακόσμηση στο πάνω μέρος τους.

Τα πιο συνηθισμένα αγγεία αυτής της περιόδου, τα οποία απαντούν και σε όλη την ύστερη βυζαντινή περίοδο, είναι οι γαβάθες ή *τα σκουτέλια*, κατά τη βυζαντινή τους ονομασία¹²³, σε αντίθεση με τα πινάκια, η χρήση των οποίων πιθανώς ήταν πιο περιορισμένη. Οι γαβάθες, ανοιχτού τύπου αγγεία, διαθέτουν καλυκόμερη κούπα με τοιχώματα που διαμορφώνονται λοξά από τη βάση προς τα όρθια πεπλατυσμένα συνήθως χείλη και δακτυλιόσχημη ή κωνική βάση. Πρόκειται για βαθιά αγγεία επιτραπέζιας χρήσης, τα οποία προορίζονταν κυρίως για υδαρή τροφή. Η διακόσμηση περιορίζεται στην εσωτερική πλευρά του σκεύους ενώ η εξωτερική έμενε ακόσμητη και χωρίς υάλωμα. Εσωτερικά, για λόγους αποφυγής δηλητηρίασης, άρχισε να γίνεται επάλειψη με λευκό επίχρισμα, το οποίο μετά το ψήσιμο στον κλίβανο¹²⁴ έπαιρνε ένα υπόλευκο ή υποκίτρινο χρώμα. Πάνω σε αυτό γινόταν η επιζωγράφιση με πινέλο, για την εκτέλεση της οποίας χρησιμοποιούνταν κυρίως το καστανόμαυρο και το λαδοπράσινο χρώμα. Στη συνέχεια περνούσαν ένα στρώμα βερνικιού λεπτού και διαφανούς, που αναδείκνυε περισσότερο τα χρώματα και τους πρόσδιδε ένα είδος ιριδισμού, αλλά συγχρόνως έφραζε και όλους τους πόρους που υπήρχαν στο εσωτερικό του σκεύους.

Με κριτήριο το είδος και την τεχνική της διακόσμησης που φέρουν τα κεραμικά θραύσματα, η κεραμική του Κάστρου των Ιωαννίνων διακρίνεται σε εγχώρια και εισηγμένη.

I. Εγχώρια βυζαντινή κεραμική

Στην εγχώρια βυζαντινή κεραμική περιλαμβάνονται αγγεία που ως προς την κατασκευή τους είναι κυρίως από ερυθρωπό-καστανωπό πηλό και σπανιότερα από λευκό. Ως προς τη διακόσμησή τους, οι τεχνικές που εφαρμόστηκαν είναι ποικίλες. Κατά την πρώτη βυζαντινή περίοδο πολλά σκεύη είναι άβαφα, εκ των οποίων κάποια εντελώς ακόσμητα ενώ άλλα φέρουν εγχάρακτο διάκοσμο. Σημαντικός αριθμός σύγχρονων αγγείων φέρει γραπτή διακόσμηση, που περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στη χρήση του καστανού χρώματος. Ωστόσο, η πλειονότητα των

¹²³ Για τις βυζαντινές ονομασίες των οικιακών σκευών, βλ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ 1952, II, 96-108.

¹²⁴ Σχετικά με τους κλιβάνους, βλ. ΠΕΤΡΙΔΗΣ 2013, 10 κ.εξ.

αγγείων χαρακτηρίζεται από την εφυάλωση, που διαδίδεται σταδιακά σε ολόκληρη την έκταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας ήδη από το τέλος της Ύστερης Αρχαιότητας. Τα εφυαλωμένα βυζαντινά πήλινα αγγεία διακοσμούνται με εγχάρακτο και γραπτό διάκοσμο, ενώ συχνά εντοπίζονται δείγματα με ανάγλυφα ή εμπιέστα διακοσμητικά μοτίβα. Ανάλογα με το πάχος της ακίδας που χρησιμοποιείται για τον εγχάρακτο διάκοσμο και με το μέσο (επίχρισμα ή οξείδιο μετάλλου) που επιλέγεται για τον γραπτό διακρίνονται επιμέρους κατηγορίες και υποκατηγορίες, που σχετίζονται με την οργάνωση του διακοσμητικού μοτίβου και τη χρήση των επιμέρους χρωμάτων¹²⁵. Οι συγκεκριμένες τεχνικές που χρησιμοποιούνται κατά τη μέση και την ύστερη εποχή από όλα τα εργαστήρια αγγειοπλαστικής¹²⁶ φανερώνουν τη γενικευμένη χρήση τους, καθώς και τις κατά τόπους τάσεις.

Η κεραμική που προέρχεται από το Κάστρο των Ιωαννίνων προσφέρει αφενός αντιπροσωπευτικά δείγματα ποικίλων τεχνικών διακόσμησης και αφετέρου καλύπτει όλη σχεδόν τη βυζαντινή εποχή, κυρίως από τον 7^ο έως και τα μέσα του 15^{ου} αιώνα.

I.1. Πρωτοβυζαντινή Κεραμική (330 – μέσα 9^{ου} αιώνα)

Η ύπαρξη και η λειτουργία κεραμικών εργαστηρίων στον ελλαδικό χώρο συνεχίζει και κατά την πρωτοβυζαντινή¹²⁷ περίοδο με αμείωτο ρυθμό, όπως ανιχνεύεται δηλαδή και στην υστερορωμαϊκή εποχή. Αρκετά από αυτά τα εργαστήρια δραστηριοποιούνται μέχρι τα μέσα τουλάχιστον του 9^{ου} αιώνα, ενώ ορισμένα συνεχίζουν και κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο (μέσα 9^{ου}–αρχές 13^{ου} αιώνα).

I.1.1. Άβαφη

Σημαντικός αριθμός οστράκων που ήρθε στο φως κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών στο Κάστρο των Ιωαννίνων και ανάγεται στην πρωτοβυζαντινή περίοδο αφορά στη λεγόμενη άβαφη κεραμική. Τα σκεύη είναι κατασκευασμένα από ανοιχτό καστανό, πορτοκαλόχρωμο ή ερυθρωπό πηλό, απαλής υφής (soapy), άλλοτε καθαρό, χωρίς προσμείξεις, και άλλοτε με ελάχιστες από αυτές. Το πάχος των τοιχωμάτων των αγγείων κυμαίνεται μεταξύ των 0,3-0,5εκ., ενώ δεν

¹²⁵ Για τις ποικίλες κατηγορίες βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής, βλ. MORGAN 1942, 42-166. Επίσης, ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1999, 17-24. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ/ΜΑΥΡΙΚΙΟΥ/ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1999, 15-175. ΚΑΛΟΠΙΣΗ-BERTH 2003, 31-45.

¹²⁶ Για τα εργαστήρια εφυαλωμένης κεραμικής, βλ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1983, 377-388. Η ΙΔΙΑ 2003, 45-66.

¹²⁷ Για τη χρήση του όρου «πρωτοβυζαντινός», βλ. ΠΕΤΡΙΔΗΣ 2013, 16 κ.εξ.

υπάρχουν ίχνη εφυάλωσης. Τα άβαφα είναι κυρίως αμφορείς, κανάτες, κούπες και αβαθή πινάκια με το χείλος να κάμπτεται προς τα πάνω και προς τα έξω, ενώ η βάση τους είναι επίπεδη¹²⁸.

Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν τέσσερα όστρακα, εκ των οποίων τα δύο προέρχονται από ανοιχτού τύπου αγγεία (Κ 2, Κ 4) και τα άλλα δύο πιθανότατα από αμφορείς (Κ 1, Κ 3, εικ. 1-4). Το σύνολο των οστράκων βρέθηκε στον περιβάλλοντα χώρο της οθωμανικής βιβλιοθήκης και στις στοές της δυτικής πλευράς του οχυρωματικού περιβόλου του Κάστρου, αντίστοιχα, και χρονολογούνται στον 7^ο αιώνα. Πρόκειται για τμήματα τοιχωμάτων, χειλέων και βάσεων αγγείων. Τα χείλη είναι τριγωνικής διατομής και κάμπτονται προς τα έξω. Τα τμήματα βάσεων που έχουν σωθεί φέρουν ένα χαμηλό και στενό δακτύλιο περιφερειακά. Διακόσμηση φέρει μόνο το όστρακο το προερχόμενο από αμφορέα (Κ 1, εικ. 1) και περιλαμβάνει κυματοειδείς χαράξεις¹²⁹, τοποθετημένες στο μέρος του σώματος κάτω από τα χείλη. Το είδος αυτό διακόσμησης αποτελεί τυπικό μοτίβο το οποίο φέρουν σε σημαντικό ποσοστό αμφορείς της συγκεκριμένης περιόδου με την εγχάρακτη διακόσμηση να τοποθετείται κυρίως στο ανώτερο τμήμα του σώματος των αγγείων, στο ύψος των λαβών. Ανάλογης διακόσμησης αγγεία έχουν έρθει στο φως κατά τη διάρκεια συστηματικών ανασκαφών στο χώρο των Δελφών και χρονολογούνται μεταξύ του 6^{ου} και 7^{ου} αιώνα¹³⁰.

1.1.2. Κεραμική με γραπτή διακόσμηση

Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τέσσερα όστρακα τα οποία βρέθηκαν στο χώρο του βυζαντινού λουτρού (βαλανείο), που βρίσκεται στη βορειοανατολική πλευρά του Κάστρου. Πρόκειται κυρίως για τοιχώματα κλειστού τύπου αγγείων, πιθανότατα αμφορέων (Κ 5, Κ 6, Κ 8), ενώ ήρθαν στο φως και ορισμένα τμήματα λαβών (Κ 7). Τα όστρακα είναι κατασκευασμένα από πηλό ανοιχτού καστανού χρώματος, ο οποίος ενίοτε φέρει ρόδινες αποχρώσεις. Η διακόσμηση αποτελείται από γραπούς συνεχόμενους ακανόνιστους κύκλους ή πλατιές άτακτα τοποθετημένες στο σώμα των αγγείων σταγόνες ή γραμμές, που αποδίδονται με χοντρή πινελιά σε καστανή και

¹²⁸ Για την ορολογία και την ταξινόμηση των αγγείων κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, βλ. ΠΕΤΡΙΔΗΣ 2013, 31-54. Για αντίστοιχα δείγματα αγγείων άβαφης κεραμικής που προέρχονται από τον χώρο της Αγοράς στην Αθήνα, βλ. WAAGE 1933, 327-328, πίν. 21 a-b.

¹²⁹ PETRIDIS 2012, εικ. 9.

¹³⁰ PETRIDIS 2012, 17.

ερυθροκάστανη βαφή¹³¹ (εικ. 5-8). Τα όστρακα της εν λόγω κατηγορίας χρονολογούνται στον 7^ο αιώνα.

Δυστυχώς, η αποσπασματική εύρεση των οστράκων και η αδυναμία ολοκλήρωσης του σχήματος των αμφορέων καθιστά ημιτελή την εικόνα τους. Παρόλα αυτά η κατά καιρούς ανεύρεση αγγείων με αντίστοιχη διακόσμηση, τα οποία χρονολογούνται κυρίως μεταξύ του 5^{ου} και των μέσων του 9^{ου} αιώνα, οδηγεί στην υπόθεση ότι υπήρχε μια ενιαία τάση διακόσμησης των οικιακών πήλινων σκευών κατά τους πρώτους αιώνες του Βυζαντίου. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι παρόμοιας διακόσμησης αγγεία έχουν εντοπιστεί στον ελλαδικό χώρο, όπως αυτά που ανακαλύφθηκαν στο σπηλαιοβάραθρο της Ανδρίτσας στην Αργολίδα¹³², τα οποία περιλαμβάνουν κυρίως σφαιρικές οινοχόες με εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση της πρωτοβυζαντινής εποχής. Η εγχάρακτη διακόσμηση περιορίζεται στο ύψος του ώμου των αγγείων, ενώ συνεχόμενοι ακανόνιστοι κύκλοι με χοντρή ερυθροκάστανη ή μελανή πινελιά κοσμούν το σφαιρικό σώμα τους¹³³. Η εύρεση μαζί και νομισμάτων του Ιουστίνου Β' (565-578) τοποθετεί την παραγωγή τους από το τέλος του 6^{ου} και μέχρι τις αρχές του 7^{ου} αιώνα¹³⁴. Παρόμοιας διακόσμησης σύγχρονα αγγεία έχουν βρεθεί επίσης στην Αρχαία Αγορά στη Θεσσαλονίκη¹³⁵, καθώς και εκτός του ελλαδικού χώρου, όπως αυτά στην Αλβανία¹³⁶. Ανάλογα δείγματα πρωτοβυζαντινής γραπτής κεραμικής που έχουν ανακαλυφθεί στους Δελφούς¹³⁷ φέρεται να προέρχονται από εργαστήρια των Φθιώτιδων Θηβών ή της περιοχής τους¹³⁸. Κατά τον Πλάτωνα Πετρίδη, οι τεχνίτες στα κατά τόπους ελλαδικά εργαστήρια¹³⁹ φαίνεται

¹³¹ ΠΕΤΡΙΔΗΣ 2013, εικ. 6-9, 20, 24.

¹³² ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ/ ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ 2010, 169κ.ε. Το σύνολο των αγγείων βρέθηκε σχεδόν ακέραιο, γεγονός που είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακό, αφού διατηρήθηκε στο σύνολό της η διακόσμηση.

¹³³ ΣΤΟ ΙΔΙΟ, εικ. 7.

¹³⁴ Νομίσματα του Ιουστίνου Β' (565-578) βρέθηκαν μεταξύ άλλων και στο σπηλαιοβάραθρο Ανδρίτσας στην Αργολίδα, βλ. ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ/ ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ 2010, 177.

¹³⁵ Κεραμική με γραπτή διακόσμηση του 5^{ου}-6^{ου} αιώνα προέρχεται επίσης από την Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης, βλ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ ΦΛ., «Κεραμική με γραπτό διάκοσμο από την Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης», στο: Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, ΝΤ. ΚΟΥΣΟΥΛΑΚΟΥ (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.), Επιστημονική Συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Πρακτικά, I, Θεσσαλονίκη 2010, 295-308.

¹³⁶ ΗΟΤΙ 2010, 237-240, εικ. 1-2.

¹³⁷ ΠΕΤΡΙΔΗΣ 2013, εικ. 6-9, 20, 24.

¹³⁸ PL. RÉTRIDIS, "Delphes dans l' Antiquite tardive: premiere approche topographique et ceramologique", *BCH* 121 (1997), 681-695.

¹³⁹ Για την ύπαρξη εργαστηρίων κεραμικής κατά την ύστερη αρχαιότητα και την πρωτοβυζαντινή περίοδο στον ελλαδικό χώρο, βλ. Π. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, «Ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά εργαστήρια κεραμικής στον ελλαδικό χώρο», στο: Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, ΝΤ. ΚΟΥΣΟΥΛΑΚΟΥ (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.), Επιστημονική Συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Πρακτικά, I, Θεσσαλονίκη 2010, 81-96.

ότι δέχονται έντονα επιρροές από αγγεία που προέρχονται από περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, κυρίως από την περιοχή της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου, τα οποία χρονολογούνται τον 6^ο και 7^ο αιώνα¹⁴⁰.

Τα πρωτοβυζαντινά αγγεία διαφοροποιούνται κάπως ως προς το σχήμα, το μέγεθος και το είδος της διακόσμησής τους από τα αντίστοιχα της ρωμαϊκής περιόδου. Το γεγονός αυτό οδηγεί στην ένταξή τους σε μια νέα ενότητα που αποτελεί την αρχή της κεραμικής, όπως αυτή θα εξελιχτεί κατά τους επόμενους αιώνες.

I.2. Μεσοβυζαντινή Κεραμική (μέσα 9^{ου} αι. – αρχές 13^{ου} αι.)

Η κεραμική από την περίοδο της δυναστείας των Μακεδόνων (μέσα 9^{ου}-10^{ου} αιώνας) έως τους Παλαιολόγους (13^{ου}-15^{ου} αιώνας) διαμορφώνει τον δικό της χαρακτήρα, με τη σταδιακή απομάκρυνσή της από την αντίστοιχη της ύστερης αρχαιότητας. Οι διαφοροποιήσεις που εντοπίζονται στα αγγεία αυτής της περιόδου και αφορούν στα σχήματα, στον τρόπο κατασκευής, στο θεματολόγιο και στην τεχνική διακόσμησης φανερώνουν την υιοθέτηση στοιχείων από την Ανατολή. Συγχρόνως η δυτική, ιδιαίτερα η ιταλική κεραμική, δέχεται σε σημαντικό βαθμό επιρροές από τη βυζαντινή, οι οποίες είναι περισσότερο ευδιάκριτες κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο.

I.2.1. Άβαφη

Η άβαφη κεραμική, που περιλαμβάνει αγγεία κυρίως χρηστικά, εξακολουθεί να είναι σε χρήση και κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Μεταξύ αυτών που βρέθηκαν στο χώρο του Κάστρου περιλαμβάνονται και ορισμένα όστρακα με ίχνη καύσης. Πιθανόν επρόκειτο για μαγειρικά σκεύη, κυρίως χύτρες. Στην ίδια επίσης κατηγορία ανήκουν τα μεγάλα αγγεία, όπως αμφορείς, πίθοι κ.α., που προορίζονταν για την αποθήκευση λαδιού, κρασιού, καρπών ή για τη μεταφορά τέτοιων προϊόντων, όπως συνηθιζόταν και κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Τα περισσότερα ήταν ακόσμητα, στο χρώμα του πηλού¹⁴¹, ενώ ορισμένα έφεραν ως διακόσμηση στο σώμα αβαθείς ή πιο βαθιές παράλληλες κυματοειδείς αυλακώσεις.

¹⁴⁰ ΠΕΤΡΙΔΗΣ 2013, 65-67.

¹⁴¹ Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, εντοπίζονται επίσης, ακόσμητα αγγεία που έφεραν στην εξωτερική ή την εσωτερική τους επιφάνεια επίχρυσμα, γνωστό ως αστάρι ή μπαντανάς. Πρόκειται για κάποιου τύπου επένδυση που οι βυζαντινοί κεραμείς ανακαλύπτουν ήδη από τον 11^ο αιώνα, με σκοπό την κάλυψη της πορώδους επιφάνειας του πηλού ώστε να γίνει λεία, πρόσφορη για διακόσμηση,

Από τον περιβάλλοντα χώρο της οθωμανικής βιβλιοθήκης προέρχεται όστρακο από τμήμα σώματος κλειστού τύπου αγγείου, πιθανότατα σταμνίου, που ανάγεται στον 10^ο-11^ο αιώνα (Κ 9, εικ. 9). Φέρει επάλληλες εγχαράξεις σε άβαφο πορτοκαλόχρωμο πηλό με προσμείξεις. Το όστρακο, δυστυχώς, σώζεται σε αρκετά μικρές διαστάσεις και ως εκ τούτου αδυνατεί να παρουσιάσει ολοκληρωμένη τη διακόσμησή του ή τον ακριβή προσδιορισμό του σχήματος του αγγείου.

1.2.2. Εφυαλωμένη κεραμική

Η εφυαλωμένη κεραμική εκπροσωπείται από σημαντικό αριθμό οστράκων που βρέθηκε σε όλη την έκταση του Κάστρου. Πρόκειται για αγγεία που φέρουν το χαρακτηριστικό υάλωμα στην εσωτερική κυρίως επιφάνειά τους. Η εφυάλωση εξυπηρετούσε κυρίως λειτουργικούς σκοπούς. Με αυτήν επιτυγχανόταν η στεγανοποίηση του πορώδους κεραμικού, με τελικό αποτέλεσμα την ομαλοποίηση της επιφάνειάς του, ώστε να αναδειχτεί η διακόσμηση ως προς το σχέδιο και το χρώμα¹⁴².

Κατά τη βυζαντινή εποχή η εφυάλωση γινόταν από υαλώματα μολύβδου, τα οποία μέσω του ψησίματός τους σε συγκεκριμένες θερμοκρασίες (800-1050°C) αποκτούσαν λάμψη και διαφάνεια. Αυτά επέτρεπαν το χρωματισμό τους από οξειδία άλλων μετάλλων, όπως το πράσινο χρώμα από οξειδία του χαλκού ή διάφορες αποχρώσεις του κίτρινου από οξειδία του σιδήρου¹⁴³.

καθώς επρόκειτο για εξαιρετικά λεπτόκοκκο και καθαρό πηλό με αραιή κρεμώδη υφή. Πιθανόν να πρόκειται για αγγεία των οποίων η διακόσμηση για κάποιον άγνωστο λόγο δεν ολοκληρώθηκε. Βλ. SANDERS 2003, 394. Πρβλ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2005 α, 24. Κεραμική αυτής της υποκατηγορίας που ανάγεται στη μεσοβυζαντινή περίοδο δεν έχει εντοπιστεί από τη μέχρι σήμερα καταγραφή στο χώρο του Κάστρου.

¹⁴² Αρχικά κατασκευάζονταν αγγεία από λευκό πηλό, ενώ η εφυάλωση ήταν πρασινωπή ή κίτρινη. Επρόκειτο κυρίως για μικρού μεγέθους επιτραπέζια σκεύη, όπως πινάκια, γαβάθες, κύπελλα με δύο λαβές κ.α. Ήταν ακόσμητα ή έφεραν κάποιο έκτυπο μοτίβο, φυτικό ή ζωικό, στον πυθμένα τους, βλ. ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ 1982, 62.

¹⁴³ Γ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Κεραμική. Πρώτες ύλες, λείανση, στιλβώσεις, υαλώματα», *Αρχαιολογία* 20 (1986), 74-79. Μ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Εισαγωγή σε μια διαχρονική προσέγγιση των υαλωμάτων μολύβδου. Οι τεχνικές της εφυάλωσης στην παραδοσιακή κεραμική», στο: Π.Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ (επιμ.) *Το γυαλί από την αρχαιότητα έως σήμερα, Β' Συνέδριο Μαργαριτών Μυλοποτάμου Ρεθύμνης Κρήτης, Μαργαρίτες Μυλοποτάμου, 26-28 Σεπτεμβρίου 1997, Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών*, Αθήνα 2002, 201-217. Πρβλ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2005 α, 25. Για την εφυάλωση και τις πρώτες ύλες στη σύστασή της, Α. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, *Μελέτη της βυζαντινής κυπριακής εφυαλωμένης κεραμικής. Διερεύνηση της τεχνολογίας κατασκευής και της προέλευσης με φυσικοχημικές μεθόδους*, Θεσσαλονίκη 2010 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), 45-49. Επίσης, ΡΑΠΤΗΣ 2011, 178.

Η τεχνική της εφυάλωσης αναπτύχθηκε αρχικά στην πρωτεύουσα της βυζαντινής αυτοκρατορίας¹⁴⁴ και εξαπλώθηκε σταδιακά σε όλη την επικράτειά της¹⁴⁵. Στην εξάπλωση της τεχνικής πιθανόν συνετέλεσε η εφεύρεση και η χρήση τριποδίσκων στη διαδικασία ψησίματος των αγγείων¹⁴⁶, ήδη από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα. Τα εφυαλωμένα αγγεία ψήνονταν δύο φορές στον κλίβανο. Την πρώτη φορά ψηνόταν ο πηλός και σταθεροποιόταν, ενώ τη δεύτερη ψηνόταν το υάλωμα, προκειμένου να αποκτήσει τη στιλπνότητα και τη διαφάνεια που επιζητούνταν. Οι τριποδίσκοι επέτρεπαν στον βυζαντινό αγγειοπλάστη να τοποθετεί τα αγγεία ανάποδα, με τα χείλη προς τα κάτω, κατά στήλες μέσα στο καμίνι του, παρεμβάλλοντας σε καθένα έναν τριποδίσκο¹⁴⁷. Με τον τρόπο αυτό αποφευγόταν κατά το ψήσιμο η μεταξύ των αγγείων ένωση, εξαιτίας του ρευστού υαλώματος, με το οποίο προηγουμένως είχαν επαλειφθεί. Συγχρόνως εξοικονομούσαν ο χρόνος ψησίματος και αυξάνονταν η παραγωγή, αφού υπήρχε η δυνατότητα να τοποθετηθούν περισσότερα αγγεία στον κλίβανο από ότι παλαιότερα¹⁴⁸.

Σημαντική ποσότητα της κεραμικής που αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών στο χώρο του Κάστρου των Ιωαννίνων αντιπροσωπεύει ποικίλες κατηγορίες γραπτής και εγχάρακτης εφυαλωμένης κεραμικής των μέσων χρόνων. Τα περισσότερα από τα δείγματα ανάγονται στον 12^ο και τον 13^ο αιώνα.

1.2.2.1. Γραπτή εφυαλωμένη κεραμική

Στην κατηγορία αυτή ανήκουν όστρακα από καστανό πηλό, που φέρουν λευκό ή, σπανιότερα, καστανό επίχρυσμα στην επιφάνειά τους. Η διακόσμηση πάνω

¹⁴⁴ Εφυαλωμένα κεραμικά ευρήματα από συστηματικές ανασκαφές στην Κωνσταντινούπολη χρονολογούνται ήδη από τον 7^ο αιώνα, βλ. HAYES 1992, 13.

¹⁴⁵ Σύμφωνα με τα νεότερα ευρήματα, η ύπαρξη εφυαλωμένων αγγείων στη Μακεδονία χρονολογείται μετά τα μέσα του 5ου και κατά τον 6ο αιώνα, βλ. ΤΡΙΒΥΖΑΔΑΚΗ 2008, 22. Πλήθος εφυαλωμένων κεραμικών σκευών αποκαλύφθηκε στην Κόρινθο, τα πρωιμότερα από τα οποία χρονολογούνται στον 9^ο αιώνα, βλ. SANDERS 2003, 390.

¹⁴⁶ Η εύρεση πήλινων τριποδίσκων σηματοδοτεί συγχρόνως την ύπαρξη εργαστηρίου κεραμικής στην περιοχή ανεύρεσής τους. Για την εξέλιξη των κεραμικών κλιβάνων και της μεθόδου όπτησης των κεραμικών προϊόντων, βλ. ΡΑΠΤΗΣ 2011, 178 κ.εξ.

¹⁴⁷ Οι τριποδίσκοι διακρίνονται σε τρεις τύπους ανάλογα με το σχήμα τους και τον τρόπο της κατασκευής τους. Συγκεκριμένα, έχουν βρεθεί τριποδίσκοι αστεροειδούς σχήματος είτε πλασμένοι στο χέρι είτε με τη βοήθεια μήτρας, που είναι περισσότερο συμμετρικοί. Τέλος, ένας τρίτος τύπος είναι οι τροχήλατοι τριποδίσκοι, που κατασκευάζονταν σε μορφή μικρής κούπας στον κεραμικό τροχό και στη συνέχεια σχηματίζονταν τα τρία ποδαράκια τους ενώ στον πυθμένα έφεραν οπή, βλ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1986, 645. Ν. ΛΙΑΡΟΣ, «Στοιχεία Τεχνολογίας» στο: Σ. ΚΑΛΟΠΣΗ-ΒΕΡΤΗ (επιμ.), *Διδακτική συλλογή βυζαντινής και μεταβυζαντινής κεραμικής*, Αθήνα 2003, 115-117.

¹⁴⁸ Οι τριποδίσκοι χρησιμοποιούνταν κυρίως για ανοιχτά αγγεία, όπως γαβάθες και πινάκια, βλ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1986, 641 κ.εξ. Επίσης, ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2005 α, 25.

στο επίχρισμα είναι γραπτή με πράσινο και καστανοκόκκινο χρώμα¹⁴⁹. Το πράσινο προέρχεται από τη χρήση οξειδίου του χαλκού και το καστανοκόκκινο από το οξύδιο του μαγγανίου¹⁵⁰. Η γραπτή διακόσμηση αλλά και ολόκληρη η επιφάνεια των αγγείων καλύπτονται με μολυβδούχα εφυάλωση, που συνήθως είναι άχρωμη αλλά ορισμένες φορές προστίθενται οξείδια που την κάνουν υποπράσινη ή υποκίτρινη. Πρόκειται για τεχνική διακόσμησης που χρησιμοποιείται από τα τέλη του 10^{ου} μέχρι τις αρχές του 13^{ου} αιώνα¹⁵¹.

Σε αυτήν την κατηγορία ανήκουν τα περισσότερα από τα θραύσματα που ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στο Κάστρο των Ιωαννίνων και ανάγονται στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Πρόκειται κυρίως για τμήματα ανοιχτού τύπου αγγείων, όπως γαβάθες, οι οποίες φέρουν χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση, λοξά τοιχώματα και πεπλατυσμένο ευθύ χείλος, ενώ λιγιστά είναι τα όστρακα που προέρχονται από κλειστού τύπου αγγεία. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν χείλη πινακίων που φέρουν διακόσμηση από γραπτές κυματοειδείς και τεθλασμένες, οριζόντιες και καμπύλες γραμμές, χρησιμοποιώντας άλλοτε πλατύ πινέλο και άλλοτε πιο στενό.

Από το σύνολο των κεραμικών του Κάστρου που διακοσμούνται με γραπτά μοτίβα μπορούμε να διακρίνουμε τρία όστρακα που φέρουν ημικυκλικές και τεθλασμένες γραμμές σε πράσινο χρώμα στο χείλος και σε τμήμα του τοιχώματος, δημιουργώντας έντονη αντίθεση με τον καστανό πηλό, η επιφάνεια του οποίου καλύπτεται με υπόλευκο επίχρισμα. Την επιφάνεια καλύπτει διαφανή εφυάλωση. Τα συγκεκριμένα όστρακα ανάγονται στον 10^ο-11^ο αιώνα (Κ 10-12, εικ. 10-12).

Τμήμα πεπλατυσμένου χείλους ανοιχτού αγγείου, πιθανότατα πινακίου, που βρέθηκε στο χώρο των στοών βόρεια της κεντρικής πύλης του Κάστρου διακοσμείται με επάλληλες σειρές από κυματοειδείς γραμμές σκούρας κασταλής απόχρωσης πάνω σε ερυθροκάστανο πηλό, καλυμμένο με επίχρισμα, και χρονολογείται στον 10^ο-11^ο αιώνα (Κ 13, εικ. 13). Στον ίδιο χώρο αποκαλύφθηκαν και ορισμένα τμήματα από χείλη και σώμα ανοιχτών αγγείων τα οποία διακοσμούνται με γραμμές πράσινης ή σκούρας κασταλής απόχρωσης και φέρουν καστανοκόκκινη εφυάλωση που φαίνεται ότι κάλυπτε ολόκληρη την επιφάνεια του 11^{ου}-12^{ου} αιώνα (Κ 14-15, εικ. 14-15).

Όστρακο που βρέθηκε στο χώρο της Οθωμανικής Βιβλιοθήκης και αποτελεί τμήμα τοιχώματος ανοιχτού αγγείου φέρει κατά τόπους στην επιφάνεια επίχρισμα σε

¹⁴⁹ WAAGE 1933, 323-325, πίν. 18 g-l. Πρβλ. MORGAN 1942, 70-83.

¹⁵⁰ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ/ΜΑΥΡΙΚΙΟΥ/ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1999, 30-31.

¹⁵¹ Σύμφωνα με τον Ch. Morgan, οι απαρχές της παραγωγής αυτής εντοπίζονται στο τέλος του 10^{ου} αιώνα, βλ. MORGAN 1942, 72-73.

απόχρωση ώχρας. Η διακόσμηση συνίσταται από μια ζώνη που ορίζεται από στενές ταινίες πράσινου χρώματος, στο μέσο της οποίας υπάρχει γραμμικό σχέδιο, που σχηματίζεται από ζεύγος καστανών κυματοειδών γραμμών δημιουργώντας ένα αλυσιδωτό μοτίβο. Η επιφάνεια εσωτερικά καλύπτεται με διαφανή εφύαλωση (Κ 16, εικ. 16). Το συγκεκριμένο χρονολογείται με βεβαιότητα τον 11^ο-12^ο αιώνα. Από τον ίδιο ανασκαφικό χώρο προέρχεται ένα ακόμη όστρακο που παρουσιάζει ενδιαφέρον εξαιτίας της διακόσμησής του και χρονολογείται επίσης τον 11^ο-12^ο αιώνα. Πρόκειται για πινάκιο που φέρει στην εσωτερική του επιφάνεια γραπτή διακόσμηση μαύρου και πράσινου χρώματος απευθείας στον ανοιχτόχρωμο πηλό (εικ. 17). Το τμήμα του χείλους του αγγείου που σώζεται κοσμεύεται με γραπτό πλέγμα που σχηματίζεται από μαύρες ημικυκλικές γραμμές, τοποθετημένες σε δύο αντίρροπες σειρές. Το σημείο ένωσης του χείλους με το σώμα περιτρέχει πράσινου χρώματος ταινία, ενώ σώζεται ημιτελές μοτίβο, εν είδει κεραίας σταυρού ή πετάλου σχηματοποιημένου άνθους, εντός μεταλλίου που σχηματίζεται από διπλή μαύρη ταινία. Την ίδια διακόσμηση φέρουν και δύο όστρακα που βρέθηκαν σε ανασκαφή στο οικόπεδο του Αρχαίου Θεάτρου στην πόλη της Άρτας¹⁵².

Παρόμοιας διακόσμησης φέρεται να έχουν και δύο επιπλέον όστρακα που σώζονται σε αρκετά μικρές διαστάσεις. Τα δύο όστρακα, που προέρχονται από τον χώρο των στοών στο δυτικό τμήμα της οχύρωσης του Κάστρου, χρονολογούνται στον 11^ο-12^ο αιώνα (Κ18-19, εικ. 18-19). Πρόκειται για θραύσματα από ανοιχτά αγγεία, τα οποία είναι διακοσμημένα μόνο στην εσωτερική τους επιφάνεια. Πάνω στο απλωμένο ανοιχτόχρωμο επίχρισμα τα γραμμικά μοτίβα αποτυπώνονται από μαύρες γραμμές, ενώ το σχέδιο εμπλουτίζεται και με πινελιές σε πράσινο ή λαδοπράσινο χρώμα.

Επιπλέον, σε τμήμα ανοιχτού αγγείου με δακτυλιόσχημη βάση κυκλικής διατομής, που βρέθηκε σε χώρο των στοών στο εσωτερικό του δυτικού τείχους της οχύρωσης του Κάστρου¹⁵³. Η εσωτερική του επιφάνεια φέρει υποκίτρινο επίχρισμα και ο πυθμένας του διακοσμεύεται με καστανοκίτρινη σπείρα. Ολόκληρο εσωτερικά είναι καλυμμένο με εφύαλωση. Το όστρακο ανάγεται στον 11^ο-12^ο αιώνα (Κ 20, εικ. 20).

¹⁵² ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ 1984, 460, εικ. 3 και 10.

¹⁵³ Το συγκεκριμένο τμήμα του αγγείου που συνίσταται από δύο συγκολλώμενα όστρακα βρέθηκε στην τομή 8, βόρεια της κεντρικής πύλης του Κάστρου, και σε βάθος -3,40μ. Η συγκεκριμένη τομή ανοίχτηκε στη βορειοδυτική γωνία του άλλοτε βυζαντινού τετράγωνης διατομής πύργου της οχύρωσης. Πρόκειται για τον πύργο που κατά την οθωμανική περίοδο μετατράπηκε στην πύλη που είναι σε χρήση μέχρι σήμερα, στη συμβολή των οδών Ιουστινιανού και Φιλανθρωπικών στο Κάστρο, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 β, 58, εικ. 17, 45 α, β, 46.

Της ίδιας χρονικής περιόδου είναι και τα δύο τμήματα σώματος κλειστού τύπου αγγείων, τα οποία αποκαλύφθηκαν στο χώρο της νοτιοανατολικής ακρόπολης (Κ 21-22, εικ. 21-22). Πρόκειται για όστρακα από ανοιχτορόδινο πηλό, με γραπτή διακόσμηση από καστανοκόκκινες γραμμές που σχηματίζουν πλεκτό μοτίβο, ενώ ταινίες από πράσινο χρώμα περιτρέχουν την υπόλοιπη επιφάνειά τους, δημιουργώντας ενδιαφέρουσες χρωματικές αντιθέσεις. Η διαφανής εφύαλωση που καλύπτει την επιφάνεια διακρίνεται μερικώς κάνοντας τα χρώματα να ιριδίζουν ελαφρώς.

Τέλος, θραύσμα που αποκαλύφθηκε στο χώρο των στοών βόρεια της κεντρικής πύλης στη δυτική πλευρά του Κάστρου χρονολογείται και αυτό στον 11^ο-12^ο αιώνα. Πρόκειται για τμήμα σώματος κλειστού αγγείου από ανοιχτό καστανό πηλό, το οποίο σε λευκή βάση φέρει γραπτή διακόσμηση από καστανοκόκκινες και πράσινες γραμμές. Μέσα σε πλατιά ζώνη, που ορίζεται από επάλληλες κυματοειδείς και ευθείες εναλλάξ γραμμές, σχηματίζονται σπειροειδή μοτίβα (Κ 23, εικ. 23). Αντίστοιχα, όστρακα με παρόμοια διακόσμηση έχουν εντοπιστεί στην Άρτα¹⁵⁴ και στο Palazzo Ducale στη Γένοβα¹⁵⁵, τα οποία είναι παραγωγής ελλαδικού κεραμικού εργαστηρίου, απόρροια της εμπορικής δραστηριότητας μεταξύ του Βυζαντίου και της Δύσης κατά τον 12^ο και 13^ο αιώνα.

1.2.2.2. Εγγάρακτη εφυαλωμένη κεραμική

Τα περισσότερα από τα εφυαλωμένα όστρακα που προέρχονται από το Κάστρο των Ιωαννίνων φέρουν διακόσμηση εγγάρακτη, γνωστή ως *sgraffito*¹⁵⁶. Πρόκειται για μια τεχνική που είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στον ελλαδικό χώρο¹⁵⁷, κατά τη διάρκεια της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής εποχής¹⁵⁸. Η

¹⁵⁴ ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ / ΤΣΟΥΡΙΣ 1993, εικ. 9.

¹⁵⁵ GARDINI 1993, πιν. III, αριθ. 34-37.

¹⁵⁶ Αγγεία με εγγάρακτη διακόσμηση βρέθηκαν σε μεγάλα κέντρα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως στην Θεσσαλονίκη, την Κόρινθο, την Αθήνα, το Άργος, τη Θήβα, την Εύβοια, την Άρτα, τη Ναύπακτο και αλλού, καθώς και σε αρκετές περιοχές της βόρειας και νότιας Ιταλίας, γεγονός που φανερώνει την έκταση του βυζαντινού εμπορίου, ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1999, 27-56. MORGAN 1942, 115 κ.εξ. ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ 1984, εικ.25, 26, 28, 32, 33. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ / ΤΣΟΥΡΙΣ 1993, 244-245, εικ.4, αριθ.5, 6,7. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2001, 276-279, εικ.1-11. SACCARDO 1993, 201 κ.εξ.

¹⁵⁷ Για τη διάδοσή της, βλ. ενδεικτικά Α. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, «Η κεραμική από το βυζαντινό κτήριο στο Πυργί της Ελεούθερνας», στο: Θ. ΚΑΛΠΑΞΗΣ (επιμ.) *Ελεύθερνα τόμος II.3. Βυζαντινό σπίτι στην Αγία Άννα*, Ρέθυμνο 2008, 207 (189-307).

¹⁵⁸ MORGAN 1942, 116-166. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1999, 17-24.

συγκεκριμένη τεχνική συνίστατο στην χάραξη του διακόσμου¹⁵⁹ πάνω στο στρώμα του επιχρίσματος που κάλυπτε τα αγγεία πριν από το στρώμα της εφύαλωσης.

Για την εκτέλεση των εγχάρακτων διακοσμητικών σχεδίων, ο αγγειοπλάστης με τη βοήθεια ενός αιχμηρού εργαλείου, φτερό ή καλάμι, χάρασσε το σχέδιο που επιθυμούσε, όσο ο πηλός του αγγείου ήταν ακόμη νωπός, αφού το αφαιρούσε από τον κεραμικό τροχό και προτού το τοποθετήσει για να ψηθεί στο καμίνι. Η χάραξη σχεδίων στον λευκό πηλό δεν είχε εντυπωσιακά αποτελέσματα. Αντίθετα, εντύπωση προκαλούσαν οι χαράξεις σε αγγεία με κόκκινο πηλό, τα οποία είχαν εμβαπτιστεί σε άσπρο επίχρισμα. Με τη χάραξη της λευκής επιφάνειας διαγραφόταν το σχέδιο, το περίγραμμα του οποίου ήταν ερυθρό από τον κόκκινο πηλό κατασκευής του, που αναφαινόταν από κάτω¹⁶⁰. Απαντούν δύο τύποι εγχάρακτης διακόσμησης: η *λεπτεγχάρακτη* ή *fine sgraffito ware*, όπου οι εγχαράξεις έγιναν με λεπτή ακίδα, και η *αδρεγχάρακτη* ή *incised sgraffito ware*, οι εγχαράξεις της οποίας εκτελέστηκαν με τη χρήση φαρδιάς ακίδας¹⁶¹. Επιπλέον, στην πλειονότητα των αγγείων εντοπίζεται συχνά το καστανό και το πράσινο χρώμα.

Οι απαρχές της **λεπτεγχάρακτης** τεχνικής διακόσμησης ανάγονται στον όψιμο 11^ο με 12^ο αιώνα και συνίστανται στο σχηματισμό σχεδίων με λεπτή εγχάραξη, επιτρέποντας την ανάπτυξη διαφόρων λεπτομερειών πάνω στην επιφάνεια του λευκού επιχρίσματος.

Από το Κάστρο των Ιωαννίνων ελάχιστα είναι τα θραύσματα που φέρουν λεπτεγχάρακτη διακόσμηση. Πρόκειται κυρίως για ανοικτού τύπου αγγεία, όπως γαβάθες και πινάκια. Τα θέματα που απαντούν είναι κυματοειδείς εγχαράξεις, γεωμετρικά θέματα, σχηματοποιημένα φυτικά κοσμήματα κ.ά¹⁶². Τα αγγεία καλύπτονται με στιλπνή υποκίτρινη ή άχρωμη εφύαλωση.

¹⁵⁹ Για τις κατηγορίες εγχάρακτου διακόσμου, WAAGE 1933, 309-318, πίν. 7-13. MORGAN 1942, 140-145, 158-161. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1999, 19. DARK 2001, 135.

¹⁶⁰ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1999, 17-18.

¹⁶¹ MORGAN 1942, 115-166. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1999, 19-20. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2005 α, 27.

¹⁶² MORGAN 1942, 117-125, όπου υπάρχουν σχετικά παραδείγματα από την Αγορά της Κορίνθου. Η απόδοση των σχεδίων με λεπτές χαράξεις παράπεμπε στις εκλεπτυσμένες προτιμήσεις της κομνηνίας περιόδου, αφού το αποτέλεσμα ήταν κομψό και ιδιαίτερα επιμελημένο, βλ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1999, 19. Μέχρι την εκπόνηση της παρούσας μελέτης δεν έχει καταγραφεί κάποιο δείγμα λεπτεγχάρακτης τεχνικής διακόσμησης που να φέρει σχέδιο από φανταστικά ζώα ή ανθρώπινες μορφές, όπως έχουν βρεθεί σε άλλες περιοχές της δυτικής Ελλάδας, βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2001, 279, εικ.11.

Από τα πιο αντιπροσωπευτικά δείγματα της συγκεκριμένης τεχνικής αποτελεί θραύσμα σώματος ανοιχτού αγγείου (Κ 23, εικ. 23), πιθανότατα γαβάθας, με λεπτεγγάρακτο φολιδωτό κόσμημα σε χρώμα ώχρας, που σχηματίζεται από σκούρο καστανό περίγραμμα, δημιουργώντας χρωματική αντίθεση. Οι φολίδες του μοτίβου φέρουν επίσης χαράξεις. Εξωτερικά έχει εφαρμοστεί μπατανάς με άχρωμη εφυάλωση χωρίς κάποιου είδους χάραξη. Το όστρακο χρονολογείται στον 11^ο με 12^ο αιώνα.

Παρόμοια διακόσμηση παρατηρούμε σε θραύσμα αγγείου που προέρχεται από την Άρτα. Πρόκειται για τμήμα σώματος γαβάθας που διακοσμείται εξωτερικά με φολιδωτό κόσμημα σε μέταλλο¹⁶³. Η τέχνη στο συγκεκριμένο θραύσμα είναι περισσότερο εκλεπτυσμένη από αυτή του οστράκου που βρέθηκε στο Κάστρο των Ιωαννίνων. Παρόμοια διακόσμηση με διαγράμμιση των φολίδων με σχεδόν παράλληλες γραμμές εντοπίζεται και σε όστρακο που βρέθηκε κατά τη διάρκεια ανασκαφών στο ναό του Αγίου Μάρκου της Βενετίας, το οποίο ανάγεται στην υστεροβυζαντινή περίοδο, στον 13^ο με 14^ο αιώνα¹⁶⁴.

Δύο ακόμη όστρακα, τμήματα χείλους και τοιχώματος, αντίστοιχα πινακίου, που βρέθηκαν σε δοκιμαστική τομή στη δυτική πλευρά της οχύρωσης (Κ 24, εικ. 24). Φέρουν εφυάλωση σε απόχρωση ώχρας, ενώ ο μη γεωμετρικός διάκοσμος σχηματίζεται με χαράξεις που αναδεικνύονται από το κόκκινο χρώμα του πηλού. Συγκεκριμένα στο ένα όστρακο εγγάρακτη κυματοειδής γραμμή κοσμεί το χείλος του αγγείου. Καλύπτεται με υποκίτρινη εφυάλωση. Ο πυθμένας του δεύτερου οστράκου διακοσμείται με σχηματοποιημένο, πιθανότατα, άνθος ή ρόδι. Πιθανώς, τα δύο θραύσματα ανήκουν στο ίδιο αγγείο και χρονολογούνται στον 12^ο αιώνα.

Στα μέσα του 12^{ου} αιώνα εμφανίζεται και η χρήση της εγγάραξης με αδρή ακίδα¹⁶⁵. Δείγματα από το Κάστρο με **αδρεγγάρακτη** διακόσμηση δεν έχουν μέχρι σήμερα καταγραφεί. Ωστόσο, παρόμοιας διακόσμησης αγγεία έχουν εντοπιστεί στην Ακροναυλία¹⁶⁶, καθώς και σε άλλα μέρη, όπως στη Σπάρτη¹⁶⁷, τον Κόμβο Ακραιφνίου¹⁶⁸ και τη Χαλκιδική¹⁶⁹. Άξιο αναφοράς και σύγκρισης αποτελεί τμήμα

¹⁶³ BABYΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ 1984, εικ. 32.

¹⁶⁴ LAZZARINI, CANAL 1993, 90, πιν. IV, αριθ. 5, εικ. 5.

¹⁶⁵ Η αδρεγγάρακτη διακόσμηση φέρει σχέδια με πιο πλατιές εγγαράξεις, καθώς αρχίζει αυτή την εποχή η χρήση σμίλης με πιο χοντρή κόψη για την εκτέλεση του περιγράμματος. Το θεματολόγιο ποικίλει από φανταστικά ζώα, σκηνές κυνηγιού, ανθρώπινες μορφές κ.α., βλ. MORGAN 1942, 127-140. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1999, 20.

¹⁶⁶ ΓΙΑΓΚΑΚΗ 2012, 45-48, εικ. 23, 24, 26, 28.

¹⁶⁷ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1999, 60, αρ. 53.

¹⁶⁸ ΣΤΟ ΙΔΙΟ, 64, αρ. 58.

από βαθύ πινάκιο προερχόμενο από ανασκαφή στην πόλη του Ηρακλείου που χρονολογείται στο β' μισό του 12^{ου} αιώνα. Το όστρακο είναι διακοσμημένο με πράσινη εφύαλωση και παράλληλες αδρές εγχαράξεις στο πλαίσιο στενής ταινίας που περιβάλλει το κεντρικό μοτίβο¹⁷⁰.

Το διακοσμητικό θέμα με τη χρήση αδρών εγχαράξεων είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα των εγχάρακτων αγγείων της κατηγορίας, γνωστής ως «Aegean Wares»¹⁷¹. Αντίστοιχης διακόσμησης όστρακα έχουν εντοπιστεί στην πόλη Οτράντο, νοτιοανατολικά του Μπάρι, και χρονολογούνται στα τέλη του 12^{ου} και στις αρχές του 13^{ου} αιώνα¹⁷². Πρόκειται, πιθανότατα, για εισαγωγές από την Κωνσταντινούπολη.

Λιγιστά είναι τα όστρακα από το Κάστρο των Ιωαννίνων, τα οποία φέρουν **επιεδόγλυφη** διακόσμηση (*champlevé*). Χαρακτηριστικό γνώρισμα της συγκεκριμένης τεχνικής είναι η αφαίρεση επιχρίσματος, προκειμένου να επιτευχθεί η έξερξη προβολή του ανοιχτόχρωμου διακοσμητικού στοιχείου πάνω στην κοκκινωπή βάση¹⁷³. Από τα σωζόμενα δείγματα φαίνεται ότι επρόκειτο κυρίως για ανοιχτού τύπου αγγεία, όπως γαβάθες με πεπλατυσμένο χείλος. Πρόκειται για τεχνική οι απαρχές της οποίας ανάγονται στα μέσα του 12^{ου} αιώνα, ενώ στα τέλη του ίδιου αιώνα και μέσα στις πρώτες δεκαετίες του 13^{ου} παρατηρείται έντονη η αντίληψη της προβολής του ανοιχτόχρωμου διακοσμητικού θέματος στο σκουρόχρωμο φόντο του πηλού¹⁷⁴.

Εγχάρακτη και επιεδόγλυφη διακόσμηση φέρει όστρακο από χείλος ανοιχτού αγγείου που προέρχεται από τον περιβάλλοντα χώρο της οθωμανικής βιβλιοθήκης στο Κάστρο και χρονολογείται στον 11^ο-12^ο αιώνα¹⁷⁵ (Κ 25, εικ. 25). Η εσωτερική του επιφάνεια φέρει υπόλευκο επίχρισμα στο οποίο υπάρχουν εγχάρακτα σπειροειδή μοτίβα εντός πλαισίου που ορίζεται από ζεύγος εγχαράξεων. Κατά τόπους έχει αφαιρεθεί αρκετή επιφάνεια επιχρίσματος, χωρίς ωστόσο να είναι δυνατός ο

¹⁶⁹ ΣΤΟ ΙΔΙΟ, 67, αρ. 63.

¹⁷⁰ ΣΤΑΡΙΔΑ 2003, 715, εικ. 2-3, αρ.4.

¹⁷¹ MEGAW 1975, 34-43. ARMSTRONG 1991, 340-346.

¹⁷² PATTERSON 1993, 112 και 121, εικ. 6, αριθ. 24, 25, 26.

¹⁷³ Η συγκριμένη τεχνική οδήγησε τους αγγειοπλάστες να υιοθετήσουν την τάση να προβάλλουν φωτεινές μορφές και μοτίβα σε σκοτεινό-σκουροκόκκινο φόντο ή το αντίστροφο, δηλαδή σκοτεινές μορφές σε φωτεινό βάθος. Σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα δείγματα οστράκων που έχουν εντοπιστεί γενικότερα στον ελλαδικό χώρο και ανήκουν στην επιεδόγλυφη τεχνική, η διακόσμηση περιλαμβάνει μεμονωμένες ζωικές μορφές ή συμπλέγματα ζώων υπό μορφή θηριομαχιών, ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2000, 78-80. DARK 2001, 134-135. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ- ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2005 α, 27.

¹⁷⁴ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ- ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1999, 20.

¹⁷⁵ Το όστρακο βρέθηκε σε βάθος -3,50μ. περίπου στον περιβάλλοντα χώρο της οθωμανικής βιβλιοθήκης (Α.Τ.Ε5).

προσδιορισμός του θέματος του μοτίβου με το οποίο κοσμείται, εξαιτίας των μικρών διαστάσεων του σωζόμενου οστράκου. Η διακοσμημένη επιφάνεια καλύπτεται με διαφανή εφυάλωση. Συγκριτικό υλικό αποτελεί όστρακο χείλους αγγείου από τη Γένοβα, που χρονολογείται την ίδια χρονική περίοδο. Φέρει λεπτή ταινία με χρώμα στο άκρο και σειρά εγχάρακτων σπειρών¹⁷⁶. Οι μικρές σωζόμενες διαστάσεις του, ωστόσο, δεν επιτρέπουν να συμπεράνουμε εάν πρόκειται για εισηγμένο βυζαντινής παραγωγής αγγείο.

Ένα ακόμη όστρακο από τοίχωμα ανοιχτού αγγείου, που προέρχεται από το χώρο της νοτιοανατολικής ακρόπολης του Κάστρου, που χρονολογείται στον 12^ο με αρχές 13^{ου} αιώνα, φέρει επιπεδόγλυφη διακόσμηση με φυτικό μοτίβο από ελικοειδή βλαστό. Το θέμα περιτρέχει ζώνη με παράλληλες αδρές εγχαράξεις, με πράσινη παχύρρευστη εφυάλωση εσωτερικά και υπόλευκη με πρασινωπές σκιές εξωτερικά (Κ 26, εικ. 26). Αντίστοιχα δείγματα διακόσμησης προέρχονται από την Κόρινθο¹⁷⁷ και χρονολογούνται στις τελευταίες δεκαετίες του 12^{ου} ή στις αρχές του 13^{ου} αιώνα.

Όστρακο από βαθύ πινάκιο που προέρχεται από περιοχή του Ηρακλείου της Κρήτης παρουσιάζει πανομοιότυπη διακόσμηση. Πρόκειται για τμήμα του σώματος και της βάσης και διακοσμείται με πράσινη στιλπνή εφυάλωση εσωτερικά. Το θέμα που αναπτύσσεται στο κέντρο του πυθμένα συνίσταται από βλαστόσπειρα εντός μεταλλίου που σχηματίζεται από τρεις ομόκεντρους κύκλους με βαθιά εγχάραξη. Χρονολογείται περί τα μέσα του 12^{ου} αιώνα¹⁷⁸.

Τέλος, στη μεσοβυζαντινή εποχή ανάγεται όστρακο που ανήκει στην κατηγορία της εγχάρακτης κεραμικής εμπλουτισμένης με κηλίδες ερυθρού χρώματος («Incised and Slip-Painted Ware»¹⁷⁹), η οποία είναι γνωστή ως «**ιλαροπληγής**» κεραμική («Measles Ware»¹⁸⁰), όπως δίνουν την εντύπωση οι μικρές ερυθροκάστανες στιγμές στα διάχωρα των εγχάρακτων μοτίβων επάνω στο λευκό επίχρισμα, το οποίο καλύπτεται με κιτρινωπή εφυάλωση. Η συγκεκριμένη κατηγορία χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 12^{ου} αιώνα¹⁸¹. Ως βασικό κέντρο παραγωγής της κεραμικής αυτής θεωρούνταν η Κόρινθος¹⁸², ενώ έχει διατυπωθεί επίσης η άποψη ότι σπουδαία κέντρα

¹⁷⁶ ΠΑΡΑΔΟΠΟΥΛΟΥ / ΤΣΟΥΡΙΣ 1993, 243, εικ. 4 αρ. 5.

¹⁷⁷ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1999, 180-181, αρ. 207, 208.

¹⁷⁸ ΣΤΑΡΙΔΑ 2003, 722, αριθ. 1, εικ. 10-11, αρ. 1.

¹⁷⁹ VROOM 2005, 88-89. ΓΙΑΓΚΑΚΗ 2012, 49-50, αρ. 37-40, εικ. 33-36.

¹⁸⁰ MORGAN 1942, 90-95, εικ. 68-70, πιν. XXVII-XXVIII. SANDERS 1993, 267. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1999, 160, 163, εικ. 9, 166-169, αρ. 191-195.

¹⁸¹ ΓΙΑΓΚΑΚΗ 2012, 49.

¹⁸² ΓΙΑΓΚΑΚΗ 2015, 168-169.

παραγωγής της θα μπορούσαν να είναι επίσης η Σπάρτη και το Άργος¹⁸³. Αγγεία με ανάλογη διακόσμηση βρέθηκαν σε ορισμένες θέσεις στην Ήπειρο¹⁸⁴, καθώς και στην Ιταλία¹⁸⁵ και την Αλβανία¹⁸⁶, αποτυπώνοντας το δίκτυο των κέντρων παραγωγής τους και εμπορίου.

Το θραύσμα από το Κάστρο των Ιωαννίνων βρέθηκε κατά τη διάρκεια ανασκαφικών εργασιών στο χώρο του βυζαντινού λουτρού (βαλανείο) και ανάγεται στον 12^ο αιώνα. Πρόκειται για τμήμα τοιχώματος και βάσης κούπας. Διακοσμημένη είναι η εσωτερική του επιφάνεια. Φέρει κιτρινωπή εφυάλωση, όπου διακρίνονται λεπτές εγχαράξεις, μεταξύ των οποίων υπάρχουν ερυθροκάστανες κηλίδες. Ο πηλός κατασκευής του είναι καστανός, ενώ η βάση του, αποσπασματικά σωζόμενη, είναι δακτυλιόσχημη (Κ 27, εικ. 27). Κιτρινωπή εφυάλωση υπάρχει και στην εξωτερική πλευρά του οστράκου. Το θραύσμα φέρει αρκετές ομοιότητες ως προς την τεχνοτροπία της διακόσμησής του με αντίστοιχο που αποκαλύφθηκε στη θέση «Άγιοι Θεόδωροι» στην Ακροναυπλία και χρονολογείται κατά τον 12^ο αιώνα¹⁸⁷.

1.3. Ύστεροβυζαντινή Κεραμική (αρχές 13^{ου} αι.- 15^{ου} αι.)

1.3.1. Ύστερη εγχάρακτη κεραμική με μονόχρωμη εφυάλωση

Κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους, η παραγωγή της εγχάρακτης εφυαλωμένης

¹⁸³ Σημαντικός είναι ο αριθμός των αγγείων που φέρουν αυτού του είδους τη γραπτή διακόσμηση και προέρχεται από την Πελοπόννησο. Βλ. R. M. DAWKINS, J. P. DROOP, «Byzantine Pottery from Sparta», *BSA* 17 (1910-11), 23-28, πιν. XVII, 54, 55, 57, 58, 59. SANDERS 1993, 267, αρ. 29-31, πιν. 24, 30-31. A. BACOUROU, E. KATSARA, P. KALAMARA, «Argos and Sparta: Pottery of the 12th and 13th centuries», στο: *7^ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής*, Θεσσαλονίκη 1999, 233-236. VROOM 2005, 89.

¹⁸⁴ KOMMATAS 2003, 243, εικ. 3ι.

¹⁸⁵ Πρόκειται για όστρακο με «ιλαροπληγή» διακόσμηση που προέρχεται από την τοποθεσία Fusina, ανατολικά της Πάδοβα, και χρονολογείται στον 12^ο αιώνα. Βλ. MORGAN 1942, πιν. XXVII, b και XLIII, d. G. CANDIANI, F. COZZA, M. MUNARINI, «Un bacino graffito bizantino da Padova», *Archeologia Veneta*, III (1980), 159-162. LAZZARINI, CANAL 1993, 85, εικ. 2, αριθ. 5, πιν. II, αριθ. 5. Όστρακα που φέρουν «ιλαροπληγή» διακόσμηση έχουν βρεθεί στην πόλη Οτράντο, στη νοτιοανατολική Ιταλία, και ανάγονται μετά τα μέσα του 12^{ου} αιώνα. Θεωρούνται ότι αποτελούν εισαγόμενα κεραμικά σκεύη από την Κόρινθο, βλ. PATTERSON 1993, 108, εικ. 4, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁸⁶ VROOM 2005, 89.

¹⁸⁷ ΓΙΑΓΚΑΚΗ 2012, 305, εικ. 35. Η ΙΔΙΑ 2015, εικ. 4 γ.

κεραμικής συνεχίζεται, ενώ εμφανίζονται και νέα κέντρα παραγωγής¹⁸⁸, κυρίως στην περιφέρεια του βυζαντινού κράτους. Σημαντικά κέντρα παραγωγής αυτήν την περίοδο είναι η Θεσσαλονίκη, οι Σέρρες, το Μικρό Πιστό στη Θράκη, η Πέργαμος, η Κύπρος και άλλα¹⁸⁹. Η παραγωγή εξαιτίας της χρήσης τριποδίσκων όπτησης από το 1200 περίπου και εξής γίνεται μαζική¹⁹⁰. Παράγονται μικρότερου μεγέθους αγγεία, συγκριτικά με τα αντίστοιχα της μεσοβυζαντινής περιόδου, κυρίως γαβάθες και βαθιές κούπες. Τα διακοσμητικά θέματα γίνονται περισσότερο σχηματοποιημένα¹⁹¹. Κυρίως αποδίδονται φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα, που χαράσσονται χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια, σε σχέση με αυτά της μεσοβυζαντινής εποχής, ενώ τα χρώματα που εμπλουτίζουν ορισμένα σημεία της διακόσμησης τοποθετούνται επίσης αμελώς. Τα διακοσμητικά θέματα χαράσσονται με τη χρήση λεπτής αλλά και αδρής ακίδας, ενίοτε και μεσαίου πάχους. Συγχρόνως χρησιμοποιείται και η επιτεδόγλυφη τεχνική. Η εφυάλωση συνήθως είναι στυλνή και φέρει πορτοκαλοκίτρινο χρώμα.

Στο Κάστρο των Ιωαννίνων βρέθηκε ένα μοναδικό κεραμικό δείγμα το οποίο φέρει απεικόνιση ζωικής μορφής (Κ 28, εικ. 28). Πρόκειται για θραύσμα αγγείου, πιθανότατα κούπας, με πόδι, του οποίου ο πυθμένας φέρει διακόσμηση πτηνού μέσα σε μετάλλιο. Το βάθος είναι υπόλευκο και υαλωμένο, ενώ οι εγχαράξεις κόκκινες, εξαιτίας του πηλού. Το φτέρωμα αποδίδεται με πυκνές διαγραμμώσεις, ενώ οι φτερούγες στο πίσω μέρος του σώματος απολήγουν σε μύτη. Το πτηνό περιβάλλεται από εγχάρακτη ζώνη, το εσωτερικό της οποίας διακοσμείται με κυματοειδή εγχάρακτη γραμμή. Στη διακόσμηση έγινε χρήση μεσαίας ακίδας. Κατά τόπους υπάρχουν ίχνη κιτρινωπής εφυάλωσης. Το αγγείο χρονολογείται στον 13^ο αιώνα.

Ως προς τον τρόπο απόδοσης, η διακόσμηση μπορεί να συσχετιστεί με αντίστοιχη σε θραύσμα ανοιχτού αγγείου που προέρχεται από την Άρτα¹⁹². Το φτέρωμα στα πόδια του πτηνού αποδίδεται με εγχάρακτες διαγραμμώσεις παρόμοιες με αυτές του θραύσματος από το Κάστρο των Ιωαννίνων.

Η κεραμική της υστεροβυζαντινής εποχής στην Ήπειρο φέρει κυρίως εγχάρακτη διακόσμηση με εφυάλωση σε πράσινο και καφέ ή κίτρινο χρώμα¹⁹³,

¹⁸⁸ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1999, 21. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, ΜΑΥΡΙΚΙΟΥ, ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1999, 125. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2003, 63.

¹⁸⁹ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2003, 53-64, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁹⁰ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1999, 21. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2003, 63-64. Για τους τριποδίσκους όπτησης, βλ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1986, 641-648.

¹⁹¹ Για τα θέματα διακόσμησης των αγγείων της ύστερης βυζαντινής περιόδου, βλ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1999, 21-22. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2003, 63-64.

¹⁹² ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ 1984, εικ. 25, αριθ. 116.

¹⁹³ WAAGE 1933, 318-321, πίν. 14.

καθώς και ορισμένα δείγματα γραπτής¹⁹⁴. Θραύσμα σώματος κούπας με κωνικό πόδι, κατασκευασμένο από ερυθρό πηλό και με πράσινη εφυάλωση, φέρει στον πυθμένα εγχάρακτο στυλιζαρισμένο άνθος μέσα σε μετάλλιο, το οποίο χρονολογείται στον 13^ο αιώνα (Κ 29, εικ. 29). Αντίστοιχης κατασκευής και διακόσμησης όστρακα αγγείων έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή της Βενετίας, που ανάγονται στον 13^ο και 14^ο αιώνα¹⁹⁵. Πιθανότατα πρόκειται για πρώιμη παραγωγή ιταλικών εργαστηρίων της περιοχής της Βενετίας, τα οποία έχουν επηρεαστεί σημαντικά από τα εισηγμένα βυζαντινά αγγεία με την εγχάρακτη διακόσμηση, είτε σχηματοποιημένου άνθους είτε σπείρας στον πυθμένα του αγγείου.

II. Εισηγμένη κεραμική

Σημαντικά κέντρα παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής κατά την υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο εντοπίζονται στην ιταλική και βηρική χερσόνησο¹⁹⁶. Σημαντικά δείγματα εισηγμένης κεραμικής, που προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από την Ιταλία, έχουν βρεθεί και στο Κάστρο των Ιωαννίνων.

II.1. Γραπτή εφυαλωμένη κεραμική από την ιταλική χερσόνησο

Τα όστρακα κεραμικής με γραπτό διάκοσμο καλύπτονται με κασσιτερούχα εφυάλωση και κατά συνέπεια ανήκουν στις ποικίλες υποκατηγορίες της κεραμικής με την ονομασία “majolica”, που άκμασε ιδιαίτερα στην Ιταλία από τον 13^ο αιώνα κ.εξ.¹⁹⁷.

¹⁹⁴ WAAGE 1933, 325-327, πίν. 19-20.

¹⁹⁵ SACCARDO 1993, 212, εικ. 4, αριθ. 22, 23, πίν. I, αριθ. 3, 4.

¹⁹⁶ Για τους προσανατολισμούς και τα αποτελέσματα της έρευνας της δυτικοευρωπαϊκής μεσαιωνικής κεραμικής, βλ. τα τέσσερα *Bulletins de liaison* και τα πρακτικά των συνεδρίων της AIECM2: 1. *La céramique médiévale en Méditerranée Occidentale, Xe-XVe siècles, Valbonne 1978*, Paris, CRNS, 1980· 2. *Segundo Coloquio Internacional de cerámica medieval en el Mediterráneo Occidental, Tolède 1981*, Madrid 1986· 3. *La ceramica medievale nel Mediterraneo Occidentale, Siena-Faenza 1984*, Firenze 1986· 4. *A cerâmica medieval no Mediterrâneo Ocidental, Lisboa 1987*, Mértola 1991· 5. *Ve Colloque sur la céramique médiévale en Méditerranée Occidentale, Rabat 1991*, Rabat 1995· 6. *VIe Congrès sur la céramique medievale en Méditerranée, Aix-en-Provence 1995*, Aix-en-Provence 1997. 7. *7^ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999*, Αθήνα 2003.

¹⁹⁷ ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ν., «Εισηγμένη κεραμική από περιοχές της βόρειας και κεντρικής Ιταλίας στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο» στο: Μαλτέζου Χρ. (επιστ. διευθ.), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. Α, Αθήνα-Βενετία 2010, 621 κ.εξ. ΑΡΒΑΝΙΤΗ ΣΜ., *Η εφυαλωμένη κεραμική από την πόλη των Θηβών: 13^{ος} αιώνας έως και όψιμη οθωμανική περίοδος*

Π.1.1. Ιταλική Πολύχρωμη κεραμική «R.M.R. Ware»

Από το Κάστρο προέρχονται ορισμένα όστρακα που ανήκουν στην κατηγορία της **ιταλικής πολύχρωμης κεραμικής**, που απαντά στη βιβλιογραφία με την ονομασία «**R.M.R. Ware**»¹⁹⁸ ή με τον όρο «**ceramica invetriata policroma**»¹⁹⁹. Πρόκειται κυρίως για ανοιχτού τύπου αγγεία, κατασκευασμένα από ανοιχτό καστανό πηλό, ενίοτε και λευκό. Τα θέματα που κοσμούν τα αγγεία είναι γεωμετρικά. Η επιφάνεια των αγγείων καλύπτεται με υπόλευκο επίχρισμα, πάνω στο οποίο τοποθετούνται χρώματα όπως το καστανό, το πράσινο ή γαλάζιο και το ερυθρό και τέλος, διαφανή μολυβδούχα εφύαλωση.

Η κεραμική αυτή εντοπίζεται σε πολλές θέσεις της νότιας κυρίως Ιταλίας, στην Απουλία και τη Σαλεντινή χερσόνησο. Ο Τάραντας και το Ουτζέντο έχουν αναγνωριστεί ως κέντρα παραγωγής της²⁰⁰. Τα αγγεία της κατηγορίας αυτής χρονολογούνται από τα μέσα του 13^{ου} και μέχρι τον 14^ο αιώνα²⁰¹. Είχε μεγάλη διάδοση στον ελλαδικό χώρο, ηπειρωτικό και νησιωτικό²⁰². Συγκεκριμένα, αγγεία που φέρουν αυτού του είδους τη διακόσμηση έχουν εντοπιστεί στην Κόρινθο²⁰³, στα Ίσθμια²⁰⁴, στο Άργος²⁰⁵, στη Γλαρέντζα²⁰⁶ και στα Κύθηρα²⁰⁷.

Στο Κάστρο των Ιωαννίνων δεν έχει βρεθεί μεγάλος αριθμός αγγείων αυτής της κατηγορίας. Από τα πιο ενδεικτικά είναι τμήμα από χείλος πινακίου πηλού ανοιχτού καστανού, το οποίο φέρει διακόσμηση σε πράσινο και καστανό χρώμα,

(1204-1829): η μαρτυρία των ανασκαφικών ευρημάτων από την περιοχή της Καδμείας, 2013, α/α 194, αρ. καταγραφής: 540.

¹⁹⁸ Η πλήρης ονομασία του «R.M.R. Ware» είναι «Ramino Manganese Rosso Ware», πιθανώς διότι γίνεται συστηματική χρήση του κόκκινου χρώματος στην εφυσωμένη διακόσμηση των αγγείων. WHITEHOUSE 1980, 82-83. DUFOURNIER, FLAMBARD, NOYE 1986, 251-277. WHITEHOUSE 1986, 579. TAGLIENTE 2000, 167-181. VROOM 2005, 128-129.

¹⁹⁹ CAMPANELLA 2000, 149. TAGLIENTE 2000, 167.

²⁰⁰ Για τη διάδοση της παραγωγής, WHITEHOUSE 1980, 82-83. Για τη διάδοση και τον εντοπισμό των κέντρων παραγωγής της, DUFOURNIER, FLAMBARD, NOYE 1986, 259-260, 272, εικ. 2, πιν. Π. TAGLIENTE 2000, 167-179, εικ. 1, 1-2, εικ. 7, 28-30. VROOM 2005, 128-129. EBANISTA, FUSARO 2000, 126-127 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

²⁰¹ MORGAN 1942, 108-111. WHITEHOUSE 1980, 82-83. Για τη χρονολόγηση, DUFOURNIER, FLAMBARD, NOYE 1986, 256-259. VROOM 2005, 129.

²⁰² Για τις θέσεις αγγείων με πρωτομαγιόλικη διακόσμηση στον ελλαδικό χώρο, VROOM 2005, 129.

²⁰³ MORGAN 1942, 108-111. STILLWELL-MACKAY 1967, 257-258. SANDERS 1987, 170-171. SANDERS 1989, 193-194. WILLIAMS, ZERVOS 1992, 168 C-35-190, πιν. 43, C-35-190.

²⁰⁴ GREGORY 1993, 294-296, αρ. 14-15, εικ. 5, 14, εικ. 6, 14. *Σταυροφορίες. Μύθος και πραγματικότητα*, 202-203, αρ. 92 (Α.Σ. ΠΑΛΛΗ), αρ. 93 (Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ). VROOM 2005, 129.

²⁰⁵ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-ΛΑΝΙΑΔΟΥ 1993, 312, 314, εικ. 6.

²⁰⁶ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, ΠΑΛΛΗ 2005, 45, 47.

²⁰⁷ INCE, BALLANTYNE 2007, 29, αρ. 4-6, εικ. 58 a-c, πιν. 14, κάτω.

πάνω στο υπόλευκο επίχρισμα που καλύπτει εσωτερικά το αγγείο (Κ 30, εικ. 30). Το πεπλατυσμένο χείλος φέρει πλατιά ζώνη που ορίζεται εκατέρωθεν από ζεύγος καφέ γραμμών. Η ζώνη κοσμείται με επάλληλα τρίγωνα, ένα μεγαλύτερο και ένα μικρότερο, το διάστημα μεταξύ των οποίων γεμίζει με πράσινο χρώμα. Κάθε ομάδα τριγώνων είναι τοποθετημένη αντίρροπα, εναλλάξ. Στο χείλος υπάρχει οπή, πιθανότατα ανάρτησης, που παραπέμπει στην χρήση του ως διακοσμητικό και όχι αποκλειστικά ως χρηστικό σκεύος. Το θραύσμα χρονολογείται στον 13^ο με 14^ο αιώνα.

Επίσης, τμήμα πεπλατυσμένης λαβής αγγείου (Κ 31, εικ. 31) της ίδιας ομάδας βρέθηκε κατά τη διάρκεια ανασκαφών στο χώρο του βυζαντινού λουτρού και ανάγεται στην ίδια εποχή. Είναι κατασκευασμένο από γκρίζο πηλό που ροδίζει ελαφρά, με κάποιες λευκές και μαύρες προσμείξεις. Στην επάνω επιφάνεια, η διακόσμηση της οποίας διακρίνεται με δυσκολία, κατά μήκος του θραύσματος ζεύγη γραπτών γραμμών σε σκούρα πράσινη απόχρωση ορίζουν ορθογώνιο διάχωρο στο οποίο εγγράφεται επίσης πράσινη γραπτή κυματοειδής ταινία, ενώ εκατέρωθεν του πλαισίου στα άκρα τοποθετείται ζώνη πορφυρού χρώματος. Η διακόσμηση καλύπτεται με διαφανή εφυάλωση. Παρόμοιας διακόσμησης όστρακο έχει εντοπιστεί στην πόλη των Θηβών, το οποίο ανάγεται χρονικά στον ύστερο 13^ο-14^ο αιώνα και προέρχεται πιθανότατα από τον Τάραντα, Σαλέντο²⁰⁸. Πρόκειται για τμήμα χείλους κλειστού αγγείου που φέρει πράσινη και σκούρα καστανοκόκκινη διακόσμηση όπου σε ορθογώνιο πλαίσιο σχηματίζεται μοτίβο γραπτών ρόμβων.

II.1.2. Majolica

Μια δεύτερη κατηγορία ιταλικής γραπτής, εφυαλωμένης κεραμικής είναι η **majolica**²⁰⁹. Τα αγγεία αυτής της κατηγορίας είναι κατασκευασμένα από υπόλευκο, καλής ποιότητας πηλό και φέρουν στρώμα λευκής αδιαφανούς κασσιτερούχας εφυάλωσης, που χρησιμεύει ως βάση για την εκτέλεση πολύχρωμου γραπτού διακόσμου²¹⁰. Η πρώτη φάση αυτής της κατηγορίας ακμάζει κυρίως από τον 13^ο

²⁰⁸ ARBANITH 2013, α/α 194, αρ. καταγραφής: 540.

²⁰⁹ Για την προέλευση της λέξης «Μαγιόλικά», βλ. RACKHAM 1952, 2-3. L. LLUBIA MUNNE, A. BALLORI MUNNE, *Terminologia tipologica de la ceramica espanola y etimologia de la palabra Mayolica*, Barcelona 1955. WHITEHOUSE 1980 b, 77-79. VROOM 2005, 147. Στο Βυζάντιο παρέμεινε η τάση της εφαρμογής μολυβδόχας εφυάλωσης, με στρώση λευκού επιχρίσματος για την γραπτή διακόσμηση.

²¹⁰ RACKHAM 1952, 1-3. RAVANELLI-GUIDOTTI 1989, 13.

αιώνα και μέσα στον 14^ο αιώνα²¹¹ σε περιοχές της Ιταλίας και της Σικελίας. Πρόκειται για αγγεία με διακόσμηση που ονομάζεται συμβατικά *proto-majolica*. Κατά τον 15^ο αιώνα εμφανίζονται κεραμικά εφυαλωμένης διακόσμησης που ανήκουν στην κατεξοχήν *majolica*. Η τελευταία περιλαμβάνει πολλές κατηγορίες και διακοσμητικούς «ρυθμούς». Αγγεία της ύστερης αυτής *majolica* παράγονταν από το 15^ο αιώνα και εξής σε πολλά διαφορετικά κέντρα, όπως στη Φαέντσα²¹², στη Βενετία, στη Φλωρεντία, στη Σιένα, και αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα ιταλικής κεραμικής της Αναγέννησης²¹³. Η κεραμική *majolica* είχε μεγάλη διάδοση στον ελλαδικό χώρο²¹⁴. Ιδιαίτερα η ύστερη *majolica* έγινε αντικείμενο απομίμησης από εργαστήρια του ελλαδικού χώρου κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα²¹⁵.

Η κατηγορία **πρωτομαγιόλικα («Proto-Majolica»)**²¹⁶ περιλαμβάνει ανοιχτά αγγεία, κούπες και πινάκια, που παράγονταν σε περιοχές της νότιας Ιταλίας και της Σικελίας ανάμεσα στα τέλη του 12^{ου} και στον 14^ο αιώνα²¹⁷. Ιδιαίτερα γνωρίσματά της είναι η χρήση της κασσιτερούχας, αδιαφανούς εφυάλωσης, πάνω από την οποία υπάρχει διακόσμηση που συνδυάζει αποχρώσεις καστανού, κυανού, κίτρινου και πράσινου χρώματος²¹⁸. Χαρακτηριστικό της κατηγορίας αυτής είναι και ο υπόλευκος πηλός με λίγες προσμείξεις²¹⁹. Αρχικά, υπήρξε η υπόθεση ότι αυτού του είδους τα αγγεία προέρχονταν από την Ανατολή. Μεταγενέστερες έρευνες έδειξαν ότι ο τόπος παραγωγής τους ήταν περιοχές της Ιταλίας, όπως η Απουλία, η Καμπανία, η Σικελία²²⁰. Προϊόντα αυτής της κατηγορίας κυκλοφόρησαν ευρύτατα στον ανατολικό

²¹¹ WHITEHOUSE 1980 b, 77-79.

²¹² Η Φαέντσα εξελίχθηκε σε μεγάλο κέντρο παραγωγής κεραμικών αγγείων μαγιόλικης διακόσμησης από το β' μισό του 15^{ου} αιώνα. RACKHAM 1952, 12-14.

²¹³ RACKHAM 1952, 1. Για τις φάσεις εξέλιξης της μαγιόλικα, βλ. ΤΑΜΒΑΚΗ 1989, 21-26.

²¹⁴ VROOM 2005, 147.

²¹⁵ ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ 1982, 62-64. VROOM 2005, 148-149. *Πηλός και Χρώμα*, 60-61, αρ. 25-26 (Ν. ΣΑΡΑΓΑ), 62, αρ. 27 (Μ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ), 63-69, αρ. 28-32 (Ν. ΣΑΡΑΓΑ), 70-72, αρ. 33-35 (Μ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ).

²¹⁶ WHITEHOUSE 1967, 66. WHITEHOUSE 1980 a, 77. PATITUCCI-UGGERI 1993, 9.

²¹⁷ PATITUCCI-UGGERI 1985, 338. Για τα βασικά σχήματα της παραγωγής, βλ. PATITUCCI-UGGERI 1993, 12-13. Επίσης, για μια γενικότερη αναφορά σχετικά με την κατηγορία αυτή, βλ. PATITUCCI-UGGERI 1993, 9 κ.εξ, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²¹⁸ Για τα χρώματα και τους συνδυασμούς, βλ. PATITUCCI-UGGERI 1993, 11- 13.

²¹⁹ PATITUCCI-UGGERI 1993, 11. WHITEHOUSE 1980 a, 78. PRINGLE 1984, 109.

²²⁰ Για τις περιοχές παραγωγής αυτής της κατηγορίας, WHITEHOUSE 1980 a, 78-80. PATITUCCI-UGGERI 1985, 344-361. PATITUCCI-UGGERI 1993, 16-52.

μεσογειακό χώρο²²¹ (στην Πελοπόννησο: Άργος, Γλαρέντζα, αρχαία Μεσσήνη, Κόρινθος, Χλεμούτσι, Γαστούνη, Ίσθμια, στην Ήπειρο: Άρτα, Κάστρο Ρωγών)²²².

Η διακόσμησή τους περιλαμβάνει κυρίως γεωμετρικά και γραμμικά μοτίβα με μπλε του κοβαλτίου, καστανό του μαγνησίου και πράσινο του χαλκού, ενώ αργότερα, περίπου στα μέσα του 16^{ου} αιώνα, εμπλουτίζεται με πορτοκαλί και κίτρινο, τα οποία και προσδίδουν ένταση και φωτεινότητα. Ο πηλός είναι συνήθως ανοιχτόχρωμος καστανωπός ή λευκός και τα αγγεία που απαντούν με αυτού του είδους τη διακόσμηση είναι κυρίως πινάκια με πλατύ οριζόντιο χείλος, ημισφαιρικές κούπες ή κανάτες με μια λαβή.

Δείγμα αυτής της ομάδας κεραμικής που προέρχεται από το Κάστρο των Ιωαννίνων αποτελεί ένα αποσπασματικά σωζόμενο πινάκιο που βρέθηκε στο χώρο της δυτικής πλευράς του εξωτερικού τείχους (Κ 32, εικ. 32). Είναι κατασκευασμένο από λευκό πηλό με μαύρες προσμείξεις και σε λευκό εφυαλωμένο βάθος φέρει διακόσμηση, μερικώς σωζόμενη, πιθανότατα δύο θαλάσσιων τεράτων σε πρασινωπό και καφεκίτρινο χρώμα που συγκρούονται. Το χείλος του κεραμικού σκεύους περιτρέχει γαλάζιο υδατογράφημα (guilloche) από αλυσιδωτούς ρόμβους μέσα σε πλαίσιο από καφέ γραμμές. Με βάση τη διακόσμηση το αγγείο χρονολογείται στα τέλη 15^{ου} αιώνα.

²²¹ Για μια παρουσίαση της διάδοσης αυτής της κεραμικής στον ανατολικό χώρο της Μεσογείου, βλ. VROOM 2005, 127. PRINGLE 1982, 107-115, εικ. 1 στη σελ. 110.

²²² Άργος: ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-LANIADO 1993, 307-315. Γλαρέντζα: PATITUCCI-UGGERI 1985, 342, 361-365. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, ΡΑΛΛΗ 2005, 45. Λακωνία: PATITUCCI-UGGERI 1985, 342, (όπου και η σχετική βιβλιογραφία). Κόρινθος: WAAGE 1934, 129-139. MORGAN 1942, 105-111. STILLWELL-MACKAY 1967, 257-258. SANDERS 1987, 166-170. WILLIAMS, ZERVOS 1995, 24, αρ. 1-3, πίν. 4, 1-2, πίν. 5, 3. Χλεμούτσι: PATITUCCI-UGGERI 1985, 341, σημ. 15, 363. Γαστούνη: MEGAW 1964-65, 153, 159, εικ. 8. PATITUCCI-UGGERI 1985, 341, 365-366. Ίσθμια: GREGORY 1993, 296-299, εικ. 8, αρ. 16-19. Άρτα: ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΤΣΟΥΡΙΣ 1993, 241-261. Κάστρο Ρωγών: ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ 1987, αρ. 176 α-η, εικ. 22.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Η ΕΝΤΑΞΗ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΣΤΗΝ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ:

Γενικές Παρατηρήσεις

I. Θέση εύρεσης και τοπογραφικά του Κάστρου

Το σύνολο των κεραμικών δειγμάτων, που παρουσιάζονται στην παρούσα εργασία, προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από την ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε στο πλαίσιο του έργου του Γ' ΚΠΣ κατά τα έτη 2006-2009, εκτός από ελάχιστα όστρακα που βρέθηκαν κατά τη διενέργεια της ανασκαφικής εργασίας στη νοτιοανατολική ακρόπολη τη δεκαετία του 1990 και στο βυζαντινό λουτρό (βαλανείο) τη δεκαετία του 1980.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών αποκαλύφθηκε σημαντικός αριθμός ακίνητων και κινητών ευρημάτων. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα που ήρθαν στο φως μας βοηθούν να αναπαραστήσουμε τον χώρο του Κάστρου από την αρχαιότητα μέχρι τους νεότερους χρόνους. Βρέθηκαν επίσης σημαντικά στοιχεία της αρχαίας, βυζαντινής και οθωμανικής περιόδου, που περιλαμβάνουν κεραμική και νομίσματα²²³, τα οποία συνετέλεσαν στον εμπλουτισμό της γνώσης μας για την ιστορική διαδρομή του χώρου, καθώς και την οικονομικο-κοινωνική κατάσταση των κατοίκων του Κάστρου.

Από τις θέσεις όπου πραγματοποιήθηκαν οι ανασκαφικές εργασίες θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ορισμένες, όπως ο περιβάλλον χώρος της οθωμανικής βιβλιοθήκης και το δυτικό τμήμα της οχύρωσης, αναδείχτηκαν ως ιδιαίτερης σημασίας, διότι προήλθε αρκετά μεγάλος αριθμός κινητών ευρημάτων, κυρίως κεραμική και λιγότερο νομίσματα, καλύπτοντας από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα

²²³ Γενικά, για τα νομίσματα και τους «θησαυρούς» νομισμάτων που αποκαλύφθηκαν στο χώρο του Κάστρου, βλ. ΛΙΑΜΠΗ 2009, 189 κι εξής. ΝΙΚΟΛΑΟΥ Γ., «Βυζαντινά νομίσματα» στο: Β.Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, 199 κι εξής. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Β. Ν., «Οι 'θησαυροί' του κάστρου, στο: Β.Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, 207 κι εξής.

και συνθέτοντας μια ολοκληρωμένη εικόνα της κατοίκησης του Κάστρου των Ιωαννίνων στο πέρασμα των αιώνων.

Μάλιστα, η κοντινή απόσταση ανάμεσα στον χώρο της οθωμανικής βιβλιοθήκης και των ερειπίων του βυζαντινού λουτρού (βαλανείο) που είναι θεμελιωμένο πάνω σε μνημειώδες αρχαίο οικοδόμημα από μεγάλους λαξευμένους λίθους, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι ενδεχομένως οι δύο χώροι ανήκαν στο ίδιο ελληνιστικό, αρχικά, και βυζαντινό, στη συνέχεια, οικοδομικό συγκρότημα. Σε αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι τα αγγεία που βρέθηκαν στους δύο αυτούς γειτνιάζοντες χώρους περιλαμβάνουν κοινά σχήματα και κοινές τεχνικές κατασκευής, ενώ καλύπτουν χρονικά μια μακρά περίοδο, από την ελληνιστική μέχρι και τους πρώτους αιώνες της μεταβυζαντινής εποχής.

Τέλος, κατά τη διάρκεια των εργασιών κατά μήκος του περιδρόμου στο δυτικό τμήμα της οχύρωσης ήρθαν στο φως ορισμένα κεραμικά θραύσματα, από τα οποία ελάχιστα ανήκουν στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή εποχή, με τα περισσότερα να ανάγονται κυρίως στην οθωμανική περίοδο. Η εύρεσή τους στον συγκεκριμένο χώρο μπορεί να ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα της μεταφοράς χώματος και διαφόρων φερτών υλικών από τη νοτιοανατολική ακρόπολη στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα στο πλαίσιο του οικοδομικού προγράμματος του Αλή Πασά. Αυτό είχε ως επιπλέον συνέπεια την εξαφάνιση οποιουδήποτε στοιχείου που να παραπέμπει στην άλλοτε βυζαντινή νοτιοανατολική ακρόπολη του Κάστρου.

II. Πηλός, σχήματα και διακοσμητικά θέματα

Το πλήθος των αγγείων που προέρχεται από το Κάστρο των Ιωαννίνων και έχει καταγραφεί μέχρι σήμερα παρουσιάζει ποικιλία ως προς τη σύσταση του πηλού με τον οποίο είναι κατασκευασμένα. Η απόχρωση του πηλού κυμαίνεται από τον ανοιχτό καστανό με ή χωρίς κάποιες προσμείξεις μέχρι τον ερυθρό πηλό κατά τη διάρκεια ολόκληρης της βυζαντινής περιόδου, ήτοι από τον 7^ο μέχρι τον 15^ο αιώνα.

Δεδομένου του περιορισμένου αριθμού του υλικού που μελετήθηκε, καθώς και των περιορισμένων διαστάσεων των περισσότερων κεραμικών θραυσμάτων, είναι λιγοστές οι παρατηρήσεις που μπορούν να προκύψουν ως προς τα σχήματα των αγγείων. Από τα ελάχιστα πρωτοβυζαντινά όστρακα διαπιστώνουμε ότι τα αγγεία είναι περισσότερο κλειστού τύπου, όπως οινοχόες ή αμφορείς (εικ. 5-8, Κ 5-8), ενώ υπάρχουν και σκεύη εν είδει κούπας για την τοποθέτηση ξηράς τροφής (εικ. 2, 4, Κ 2,

4). Ο πηλός είναι ανοιχτόχρωμος, ρόδιων ή πορτοκαλί αποχρώσεων και τα τοιχώματα, κυρίως των ανοιχτών αγγείων, σχετικά λεπτά.

Αντίστοιχα, στοιχεία για το σχήμα των μεσοβυζαντινών και κυρίως των υστεροβυζαντινών αγγείων προκύπτουν από όστρακα που ανήκουν σε ανοιχτού τύπου αγγεία. Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο απαντούν περισσότερο πινάκια με πεπλατυσμένο χείλος (εικ. 10, 11, 13, 14, 15, 16 και 17, Κ 10, 11, 13, 14, 15, 16 και 17), ενώ την υστεροβυζαντινή περίοδο βαθιά αγγεία όπως οι γαβάθες ή οι κούπες (εικ. 28, Κ 28). Ορισμένα πινάκια με ιδιαίτερα πεπλατυσμένο οριζόντιο χείλος προέρχονται από ιταλικά εργαστήρια. Στα βυζαντινά αγγεία στις περισσότερες των περιπτώσεων απαντούν βάσεις χαμηλές δακτυλιόσχημες, με το χαρακτηριστικό εξέχον κομβίο στον πυθμένα τους ή λιγότερο δισκοειδείς και, τέλος, απλές, επίπεδες.

Τα τοιχώματά τους είναι λοξά, ενώ τα χείλη είναι απλά, με αποστρογγυλεμένες ακμές και, συχνά, ελαφρώς νεύοντα προς τα έξω. Ψηλή βάση με πόδι εντοπίστηκε σε αγγείο μονόχρωμης και αδρεγγάρακτης διακόσμησης. Αρκετά είναι τα θραύσματα που προέρχονται από κλειστού τύπου αγγεία, κυρίως οινοχόες ή κανάτες. Διακρίνονται για τα λεπτά τοιχώματά τους, τη δισκοειδή βάση και το απίοσχημο σώμα.

Τα σφαιρικά σώματα των κλειστών αγγείων καθώς και τα κυκλικού σχήματος πινάκια με τα πλατιά χείλη ή οι πιο βαθιές γαβάθες αποτέλεσαν πρόσφορες επιφάνειες για διακόσμηση από τους κεραμείς στη βυζαντινή εποχή. Ως προς τη διακόσμηση της κεραμικής απαντούν μοτίβα γραπτά ή εγχάρακτα. Συγκεκριμένα, τα αγγεία της πρωτοβυζαντινής εποχής περιορίζονται κατά βάση στη γραπτή διακόσμηση από πλατιές πινελιές καστανού χρώματος, που γίνονται χωρίς ιδιαίτερη φροντίδα ή συμμετρία (εικ. 5-7, Κ 5-7). Τα μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά αγγεία ξεχωρίζουν από αυτά της προγενέστερης περιόδου, καθώς η επιφάνειά τους φέρει εφύαλωση και διακόσμηση σε χρώματα πράσινου, καστανού, κίτρινου, με αποχρώσεις που ποικίλλουν και κατά συνέπεια είναι περισσότερο εντυπωσιακά (Κ 10, Κ 13, Κ 16, Κ 17, Κ 20, Κ 21, Κ 22). Εκτός της εφύαλωσης, τα βυζαντινά αγγεία διακρίνονται και για την ποικιλία της διακόσμησής τους, η οποία περιλαμβάνει αφενός γραπτά μοτίβα και αφετέρου εγχάρακτα, με ποικιλία θεμάτων. Για αυτό το λόγο ιδιαίτερη επισήμανση θα πρέπει να γίνει στην εξάπλωση και καθιέρωση της εγχάρακτης διακόσμησης (sgraffito) που προσέφερε τη δυνατότητα σχεδίασης ποικιλίας διακοσμητικών θεμάτων στον πηλό, τα οποία προκαλούν χρωματικές αντιθέσεις ανάμεσα στον πηλό και την ψημένη επιφάνεια των αγγείων. Απαντούν

γεωμετρικά και φυτικά διακοσμητικά μοτίβα που αποδίδονται σχηματοποιημένα, ενώ σπάνιες είναι οι ζωικές ή οι ανθρώπινες μορφές²²⁴. Φαίνεται ότι τα διακοσμητικά θέματα των αγγείων²²⁵ απομακρύνονται από το χριστιανικό θεματολόγιο, αφού, δεν έχουν εντοπιστεί διακοσμητικά θέματα θρησκευτικού περιεχομένου²²⁶, τουλάχιστον στα θραύσματα που έχουν μέχρι σήμερα καταγραφεί, δεδομένου ότι υπάρχει ακόμη σημαντικός αριθμός ακατάγραφων οστράκων στις αποθήκες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων.

Από την έρευνά μας διαπιστώνεται επίσης ότι η διακόσμηση αγγείων με θέματα από το ζωικό βασίλειο, κυρίως πτηνών που αποτελούσε και μια από τις πλέον αγαπημένες παραστάσεις της βυζαντινής αγγειογραφίας, σπανίζει στο Κάστρο των Ιωαννίνων, αφού εντοπίστηκε μόνο ένα όστρακο με πουλί²²⁷. Συνηθέστερα απαντά πουλί που ραμφίζει σχηματοποιημένο δέντρο²²⁸ ή ένα βλαστό ή φύλλο δέντρου²²⁹. Επίσης, δεν είναι σπάνιο το θέμα όπου το πουλί ραμφίζει φίδι ή σκουλήκι²³⁰. Στην περίπτωση μας η απόδοση του θέματος με πλατιά και λεπτή γραμμή, καθώς και η ύπαρξη του κιτρινωπού χρώματος αποτελούν στοιχεία χρονολόγησης. Η ταυτόχρονη χρησιμοποίηση της πλατιάς γραμμής για τα περιγράμματα και τις κύριες γραμμές και

²²⁴ Είναι γενικότερα αποδεκτή η άποψη ότι η εγχάρκτη διακόσμηση των πήλινων αγγείων παρουσιάζει πολλές ομοιότητες, ως προς τα διακοσμητικά θέματα και την απόδοση της τεχνικής, με την αντίστοιχη διακόσμηση που απαντά σε μετάλλινα σκεύη της βυζαντινής εποχής, βλ. Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ (επιμ.), *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Ώρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2002, αριθ. κατ. 222. Επίσης, Α. BALLIAN, Α. DRANDAKI, «A Middle Byzantine Silver Treasure», *Μουσείο Μπενάκη* 3 (2003), 47-80.

²²⁵ Σχετικά με το εύρος του θεματολογίου των μεσοβυζαντινών σκευών, βλ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, 2005β 126. Ανάμεσα στα διακοσμητικά θέματα υπάρχουν σπάνιες απεικονίσεις ηρώων από τον ακριτικό κύκλο, βλ. Μ. Α. FRANTZ, «Akritas and the Dragons», *Hesperia* 10 (1941), 9-13. Επίσης, σπανιότερες είναι οι απεικονίσεις μυθικών τεράτων, όπως γρύπες, σφίγγες, κ.ά., βλ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1999, 18-20, αριθ. κατ. 54, 56, 195-196. Πρβλ. Η. MAGUIRE, «The Feasting Cycle and the Meanings of Hybrids in Byzantine Ceramics», στο: *7^ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου*, ό.π., 205-210. Συχνά εμφανίζονται ταινίες με κουφικό διάκοσμο, *Βυζαντινά εφραλωμένα κεραμικά*, αριθ. κατ. 29-30, 143-144.

²²⁶ Από τη μεσοβυζαντινή εποχή η χριστιανική θρησκεία έχει πλέον καθιερωθεί. Η ορθόδοξη πίστη εκφράζεται στο βυζαντινό σπίτι μέσω άλλων θρησκευτικών αντικειμένων, όπως της εικόνας, του φυλαχτού, της ευλογίας (φιαλιδίου με λάδι) κ.ά., βλ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2005β, 125-126.

²²⁷ Σε όστρακα που προέρχονται από την Άρτα εντοπίζεται αποσπασματικά το θέμα του πτηνού με γραπτή και εγχάρκτη απόδοση, βλ. ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ 1984, εικ. 19 (αριθ. 166), εικ. 25 (αριθ. 116), εικ. 34 (αριθ. 73).

²²⁸ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1983, 377 κτ εξής, πιν. 1-4.

²²⁹ Ομάδα κεραμικών που προέρχεται από το βυζαντινό ναυάγιο της Πελαγονήσου είναι διακοσμημένο με θέματα πτηνών, όπως αετοί και περιστέρια, που πλαισιώνονται από σχηματοποιημένα δενδρύλια και κλαδιά, βλ. ΚΡΙΤΖΑΣ 1971, 176-182, εικ. 2-6, 10.

²³⁰ FRANTZ 1938, εικ. 14. MORGAN, 1942, πιν. XLII, εικ. 200. Επίσης, πρβλ. BOJALOVIC HUDZI-PESIC M., «Influence de Byzance sur la céramique en Serbie Médiévale», *Faenza* 41 (1975), N. 4-5, πιν. XXIIb. NICOLESCU C., «La céramique Roumaine émaillée du moyen-âge à la lumière des dernières recherches», *Byzantinoslavica* XXI (1960), πιν. VII.

της λεπτής για τις λεπτομέρειες και τα «γεμίσματα» είναι χαρακτηριστικό της βυζαντινής κεραμικής διακόσμησης του τέλους του 13^{ου} αιώνα κ.εξ.²³¹

Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο τα εφυαλωμένα κεραμικά είναι περισσότερα, φανερώνοντας τη μεγάλη διάδοση που είχε η συγκεκριμένη τεχνική. Συνήθως αποτελούν προϊόντα τοπικών εργαστηρίων της περιφέρειας, δημιουργώντας έτσι παραγωγή με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ως προς την κατασκευή και τη διακόσμησή τους²³². Πιθανότατα, στη μαζική παραγωγή εφυαλωμένων αγγείων συνέβαλε η χρήση τριποδίσκων κατά τη διαδικασία ψησίματος των αγγείων στον κλίβανο την υστεροβυζαντινή εποχή.

Η διακόσμησή τους, ήδη από τα μέσα του 13^{ου} αιώνα, περιλαμβάνει χρώματα, όπως αποχρώσεις του καφεκίτρινου και του πράσινου, χρησιμοποιώντας οξειδία μετάλλων, κυρίως του σιδήρου και του χαλκού. Τα χρώματα αυτά τοποθετούνται στο αγγείο με πινελιές, προσδίδοντας πολύχρωμη εντύπωση. Η εικόνα αυτή των υστεροβυζαντινών σκευών απέχει αρκετά από τα μονόχρωμα μεσοβυζαντινά αγγεία²³³.

Ως προς το θεματολόγιο των εφυαλωμένων αγγείων, οι αφηγηματικές απεικονίσεις δεν υπάρχουν, οι ανθρώπινες μορφές είναι ανύπαρκτες, ενώ από το ζωικό βασίλειο, τα πουλιά σχηματοποιούνται περισσότερο. Κυρίαρχο ρόλο παίζουν τα γεωμετρικά μοτίβα που δημιουργούν άπειρους συνδυασμούς, καθώς και ορισμένα διακοσμητικά μοτίβα, πολλές φορές τοποθετημένα εντός μεταλλίων, που παραπέμπουν σε σχηματοποιημένα φυτικά θέματα, όπως πέταλα άνθους ή λογχόσχημα φύλλα κ.α. Σε αρκετές περιπτώσεις γραπτοί ομόκεντροι κύκλοι σχηματίζουν ζώνες, καλύπτοντας όλο το σώμα του ανοιχτού κυρίως αγγείου, οι οποίες λειτουργούν ως πλαίσιο για την ανάπτυξη διακοσμητικών γεωμετρικών ή φυτικών μοτίβων.

III. Επαφές με την υπόλοιπη Ελλάδα

Από τα μέχρι σήμερα καταγεγραμμένα στοιχεία που αφορούν στη διακόσμηση των αγγείων από το Κάστρο των Ιωαννίνων και την έρευνα που

²³¹ MEGAW A. H. S., «Byzantine Pottery (4th-14th cent.)» στο: *World Ceramics*, εκδ. R. J. Charleston (1968), 105-106.

²³² ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2003, 53-64.

²³³ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1999, 23. Επίσης, ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2005 β, εικ. 18-19.

διενεργήθηκε διαπιστώνεται η ύπαρξη επαφών με σημαντικά οικονομικά κέντρα του ελλαδικού και όχι μόνο χώρου.

Συγκεκριμένα, η γραπτή διακόσμηση των αγγείων που ανάγονται στην πρωτοβυζαντινή εποχή παρουσιάζει ομοιότητες με την αντίστοιχη από σύγχρονα σκεύη της κεντρικής και της νοτιότερης Ελλάδας (λ.χ. Δελφοί, Θήβα, Αργολίδα). Επιπλέον, φαίνεται ότι επικρατεί μια ενιαία τάση στην κατασκευή συγκεκριμένων τύπων αγγείων και τη διακόσμηση κατά τη χρονική αυτή περίοδο. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπήρχε εμπορική επαφή με περιοχές νοτιότερα της Ηπείρου, καθώς το χερσαίο εμπορικό οδικό δίκτυο που είχε σχεδιαστεί ήδη από την αρχαιότητα, διατηρούνταν και κατά τη βυζαντινή περίοδο.

Από το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} και το πρώτο τέταρτο του 7^{ου} αιώνα η κατάσταση σχετικά με το εμπόριο κεραμικών προϊόντων από τις μεγαλύτερες προς τις μικρότερες πόλεις διαφοροποιείται γενικότερα στον ελλαδικό χώρο²³⁴. Φαίνεται ότι οι μικρές πόλεις της περιφέρειας παύουν να καλύπτουν τις ανάγκες τους από εισαγωγές, αφού μεγάλο μέρος των αναγκών της εγχώριας αγοράς καλύπτεται από τις ίδιες, στο πλαίσιο της αυτάρκειας²³⁵. Σύμφωνα με αυτή οι χωρικοί ζουν από τα προϊόντα που οι ίδιοι παρήγαγαν, άλλα προμηθεύονται από την πλησιέστερη αγορά με τη μέθοδο της ανταλλαγής, ενώ η χρήση νομισμάτων περιορίζεται για την εξυπηρέτηση των κρατικών αναγκών²³⁶. Το εμπόριο μεταξύ επαρχιακών πόλεων φέρεται να αναπτύχθηκε κυρίως στα τέλη του 8^{ου} και στις αρχές του 9^{ου} αιώνα²³⁷.

Κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή, η μορφή της πόλης μεταβάλλεται ώστε να μπορέσει να ανταποκριθεί στις νέες συνθήκες. Συγκεκριμένα, σημαντικός αριθμός πρωτοβυζαντινών πόλεων μετατίθεται γεωγραφικά σε κοντινές, περισσότερο οχυρές τοποθεσίες, ενώ ορισμένες άλλες εξαφανίζονται. Η νέα μορφή της μεσοβυζαντινής πόλης είναι αυτή της πόλης-φρουρίου, όπου βρίσκεται η έδρα της διοικητικής και στρατιωτικής εξουσίας²³⁸. Κατά την Μυρτώ Βεΐκου, οι όροι «πόλις-φρούριο» ή

²³⁴ ΠΕΤΡΙΔΗΣ 2013, 127-131.

²³⁵ Ν. ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «Βυζαντινή Κεραμική από τον Νησιωτικό χώρο και από την Πελοπόννησο (7^{ος}-9^{ος} αι.): Μια πρώτη προσέγγιση», στο: Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ (επιμ.), *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7^{ος}-9^{ος} αι.)*, Διεθνή Συμπόσια 9, Αθήνα 2001, 231-266.

²³⁶ J.F. HALDON, «Some considerations on Byzantine society and economy in the seventh century», *BF* 10 (1985), 79. Επίσης, Ο ΙΔΙΟΣ, *Byzantium in the Seventh century: The Transformation of a culture*, Cambridge University Press 1990, 92 κι εξής. Επίσης, πρβλ. ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ, «Εμπορική δραστηριότητα κατά τους Σκοτεινούς αιώνες», ό.π., 360.

²³⁷ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ 2001, 361-364, όπου και οι σχετικές πηγές.

²³⁸ Ήδη από τη μεσοβυζαντινή εποχή υπάρχει σαφής διάκριση ανάμεσα στη βασιλεύουσα και στις πόλεις-κάστρα, βλ. Α.Ρ. ΚΑΖΗΔΑΝ, «Polis and Kastron in Theophanes and in some other historical

«πόλις-κάστρο» πιθανόν αναφέρονται σε κάποιον οικιστικό πυρήνα με οχύρωση²³⁹, στον οποίο ανήκουν επίσης και άλλοι ανοχύρωτοι αγροτικοί οικισμοί που βρίσκονται σε σχετικά κοντινή απόσταση, οι κάτοικοι των οποίων ασχολούνται σχεδόν αποκλειστικά με την αγροτική οικονομία²⁴⁰. Ήδη κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο μπορούμε να πούμε ότι το οχυρωμένο Κάστρο των Ιωαννίνων είναι μια «πόλις-κάστρο», η οποία συνιστά τη διοικητική έδρα της ευρύτερης περιοχής και αποτελεί καταφύγιο για τους πληθυσμούς που ζουν έξω από τα τείχη του. Συγχρόνως μετατρέπεται σε οικονομικό και εμπορικό κέντρο, όπως φαίνεται από τα ανασκαφικά ευρήματα. Σχετικά με την ύπαρξη αγοράς στο Κάστρο δεν γνωρίζουμε, αν και είναι πολύ πιθανό να υπήρχε κάποια μορφή αγοράς εκτός των τειχών του, προσωρινού χαρακτήρα περισσότερο²⁴¹.

Η ύπαρξη εφυαλωμένων αγγείων που χρονολογούνται από τα μέσα του 9^{ου} μέχρι τις αρχές του 13^{ου} αιώνα καταδεικνύει ότι η ορεινή περιοχή των Ιωαννίνων και γενικότερα της Ηπείρου δεν ήταν απομονωμένη. Αντίθετα, η εύρεση οστράκων που φέρουν αντιπροσωπευτικά δείγματα της διακόσμησης των πήλινων αγγείων που επικρατεί γενικότερα κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο με την ποικίλη θεματολογία και τεχνική που παρουσιάζει σε ολόκληρο τον τότε βυζαντινό κόσμο είναι απόδειξη της ύπαρξης κάποιου τύπου συναλλαγής με άλλα αστικά κέντρα, κυρίως της δυτικής Ελλάδας, ορισμένα της Πελοποννήσου, της σημερινής Αλβανίας, καθώς και της Ιταλίας.

Ως προς τη θέση τους στην περιοχή της Ηπείρου τα βυζαντινά Ιωάννινα είναι σαφές ότι πρόκειται για ένα περιφερειακό κέντρο δεύτερο σε σπουδαιότητα μετά την πόλη της Άρτας. Με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα που έχουν προκύψει από την

texts», *Ευψυχία, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, τ. Β', Παρίσι 1998, 345-360. ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ 2001, 347.

²³⁹ Κατά την υστεροβυζαντινή εποχή, οι πόλεις χαρακτηρίζονται σύμφωνα με τη δημόδη γλώσσα των πηγών, ως Κάστρα, βλ. Λ.Ι. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, «Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανέκδοτον δημόδη επιτομήν», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 12 (1962), 57-115. Ο ΙΔΙΟΣ, *Χρονικά της Μεσαιωνικής και Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου, Εκδόσεις και χειρόγραφα*, Ιωάννινα 1962. Επίσης, L. ΜΑΚΣΙΜΟΝΙΣ, «Το Χρονικό των Ιωαννίνων ως ιστορική πηγή», στο: *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Άρτα 1992, 53-62.

Για την οχύρωση των πόλεων κατά την υστεροβυζαντινή εποχή, βλ. Ν.Ε. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, «Οι πόλεις των αρχόντων: η δυναμική και τα όρια ενός τόπου αστικής ανάπτυξης. Ήπειρος, Αιτωλοακαρνανία, Μοριάς (13^{ος}-16^{ος} αι.)», στο: Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Οι Βυζαντινές πόλεις (8^{ος}-15^{ος} αιώνες). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 214, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²⁴⁰ Πληροφορίες για τη μορφή της μεσοβυζαντινής πόλης βλ. σημ.9, ΒΕΙΚΟΥ 2010, 171-193.

²⁴¹ Κατά την οθωμανική εποχή και μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, ο χώρος έξω από το Κάστρο και κατά μήκος του δυτικού τείχους της οχύρωσής του μετατρέποταν σε υπαίθρια αγορά, για τις εμπορικές συναλλαγές σε τοπικό και διαπεριφερειακό επίπεδο.

έρευνά μας, τους επόμενους αιώνες, η εμπορική επαφή και δραστηριότητα μεταξύ της πόλης των Ιωαννίνων και της έδρας του δεσποτάτου της Ηπείρου, την Άρτα, είναι στενή. Τα ευρήματα που έρχονται συνεχώς στο φως αποδεικνύουν ότι η μεσοβυζαντινή Άρτα μετατρέπεται σε ισχυρό εμπορικό κέντρο, όπως φαίνεται και από την ύπαρξη τοπικού νομισματοκοπείου²⁴². Από τα κεραμικά ευρήματα του Κάστρου που χρονολογούνται στην ύστερη βυζαντινή περίοδο συμπεραίνουμε ότι υπάρχει σημαντική επιρροή ως προς τη διακόσμηση και τη θεματολογία των αγγείων από σύγχρονα αγγεία που βρέθηκαν στην πόλη της Άρτας, η οποία υπήρξε κέντρο παραγωγής κεραμικών ειδών²⁴³. Ωστόσο, τα όστρακα των Ιωαννίνων θα μπορούσαμε να τα χαρακτηρίσουμε περισσότερο επαρχιακά, καθώς η τεχνική και ο τρόπος απόδοσης των διακοσμητικών θεμάτων είναι λιγότερο περίτεχνος από αυτόν της πρωτεύουσας του κρατιδίου. Η οικονομική, εμπορική και καλλιτεχνική επαφή ανάμεσα στα δύο αστικά βυζαντινά κέντρα του δεσποτάτου της Ηπείρου ήταν όπως φαίνεται αδιάκοπη, λόγω και της κοντινής γεωγραφικής τους απόστασης.

IV. Επαφές με τη Δύση

Οι επαφές της βυζαντινής πόλης των Ιωαννίνων με τη Δύση πιθανότατα είναι πιο συχνές κατά τη διάρκεια της μεσοβυζαντινής περιόδου, κυρίως από τον 11^ο αιώνα και εξής²⁴⁴. Ιταλικά και βυζαντινά εμπορικά πλοία «όργωναν» τη Μεσόγειο, με αποτέλεσμα ορισμένες πόλεις της γειτονικής Ιταλίας, ιδιαίτερα πόλεις-λιμάνια όπως η Γένοβα, να μετατραπούν την εποχή αυτή σε νέους εμπορικούς σταθμούς και

²⁴² Π. ΠΡΟΤΟΝΟΤΑΡΙΟΣ, Η Νομισματοκοπία του Βυζαντινού Κράτους της Ηπείρου, *ΗΠΕΙΡ.ΧΡΟΝ.* 24 (1982), 130.

²⁴³ ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ 1984, 455-458, όπου γίνεται αναφορά στην πιθανή ύπαρξη κεραμικών εργαστηρίων στις παρυφές της πόλης της Άρτας και αγγειοπλαστείων μέσα στη βυζαντινή πόλη. Ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία Άρτας-Πρέβεζας το 2013 επιβεβαίωσε την παραπάνω υπόθεση. Σε οικόπεδο επί της οδού Αγίου Κωνσταντίνου στην πόλη της Άρτας, το οποίο ανήκει στο Μικρό Θέατρο της Αρχαίας Αμβρακίας, βρέθηκε βυζαντινός κλίβανος.

Στον Αρτεμίδωρο (2^{ος} αι. μ.Χ.), στο έργο του *Όνειροκριτικόν*, υπάρχει το χωρίο: «γῦπες κεραμεῦσι καὶ βυρσοδέψαις ἀγαθοί [...], διὰ το τῆς πόλεως ἀπωκίσθαι». Επίσης, ο Κ. Αρμενόπουλος (14^{ος} αι.), στο έργο του *Ἐξάβιβλος*, όπου αναπαράγει παλαιότερα κείμενα, προσδιορίζει την ακριβή απόσταση που έπρεπε να έχουν οι κλίβανοι από τις οικίες, βλ. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Ἐξάβιβλος ἢ Πρόχειρον Νόμων τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1971, 115-116.

²⁴⁴ Για αναφορές σε εμπορικούς σταθμούς στη βόρεια Ιταλία και τη Σικελία κατά τη βυζαντινή περίοδο, και συγκεκριμένα από τον 5^ο -7^ο αιώνα και μετά, όπου εξάγονταν κεραμικά σκεύη βυζαντινής παραγωγής, βλ. M.M. LOVECCHIO, "Commercio e ceramica bizantina in Itallia", *Recherches sur la Céramique Byzantine, Bulletin de Correspondance Hellenique, supplement XVIII* (1989), 95-107.

κερδοφόρες αγορές για τη διάθεση πολλών βυζαντινών αγαθών. Κάθε είδους κεραμικών σκευών βυζαντινών εργαστηρίων είχε ιδιαίτερη ζήτηση στις δυτικές αγορές, όπως φαίνεται από τον εντοπισμό αγγείων προερχόμενα από ελλαδικά εργαστήρια του 11^{ου}-12^{ου} αιώνα με ποικίλα διακοσμητικά θέματα (εικ. 23, 24, 25, 26, 27), αλλά και ορισμένων από την Κωνσταντινούπολη²⁴⁵.

Παρόμοια, ίσως και πιο έντονη, ήταν η εμπορική δραστηριότητα μεταξύ των δύο περιοχών και τους επόμενους αιώνες, καθώς έχουν βρεθεί αγγεία βυζαντινής εγχάρακτης διακόσμησης που ανάγονται στην υστεροβυζαντινή εποχή σε ναούς της Βενετίας, τα οποία αποτελούν εισαγωγές από εργαστήρια του ελλαδικού χώρου (εικ. 29).

Από τον 14^ο αιώνα και εξής στην πόλη των Ιωαννίνων, αλλά και σε άλλες περιοχές του ανατολικού μεσογειακού χώρου, παρατηρείται εισαγωγή κεραμικών ειδών ιταλικής προέλευσης²⁴⁶. Πρόκειται για αγγεία με πολύχρωμη γραπτή διακόσμηση στην εξωτερική τους επιφάνεια (εικ. 31, 32), τα οποία προέρχονται από εργαστήρια της νότιας Ιταλίας. Τα όστρακα της κατηγορίας αυτής που βρέθηκαν στο Κάστρο των Ιωαννίνων φανερώουν την επαφή της περιοχής της Ηπείρου με την ευρύτερη περιοχή της Απουλίας, ήδη από το τέλος του 13^{ου} αιώνα μέχρι και τις αρχές του 15^{ου} αιώνα.

Επίσης, στα εισηγμένα αγγεία από τη Δύση ανήκουν τα γνωστά ως «protomajolica» και «majolica» (εικ. 33), που ήταν ευρέως αγαπητά σε πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου. Η συγκεκριμένη τεχνική διακόσμησης και η θεματολογία απασχόλησε αρκετά τα ελλαδικά εργαστήρια κατά τον 15^ο αιώνα και ιδιαίτερα κατά τα μεταβυζαντινά χρόνια, όπως φαίνεται από τις απόπειρες παραγωγής αγγείων απομίμησης των ιταλικών «majolica». Στην ανάπτυξη της εμπορικής

²⁴⁵ Σημαντικός αριθμός ναυαγίων βυζαντινών πλοίων που εμπορεύονταν κεραμικά και ανάγονται στη μεσοβυζαντινή εποχή έχει εντοπιστεί στην θαλάσσια περιοχή της Αλοννήσου στις Βόρειες Σποράδες, γεγονός που φανερώνει το μέγεθος του θαλάσσιου εμπορίου ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση. Από τα πρώτα ναυάγια που μελετήθηκαν ήταν αυτό της Πελαγονήσου με αξιόλογα κεραμικά ευρήματα, βλ. ΚΡΙΤΖΑΣ 1971, 176-182. Επίσης, για τα βυζαντινά ναυάγια στο χώρο του Αιγαίου, βλ. ενδεικτικά ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1999, 122-157.

²⁴⁶ Πληροφορίες για τη σχέση ανάμεσα στα εργαστήρια κεραμικής και τους εμπόρους κατά τον 14^ο-18^ο αιώνα, βλ. AMOURIC H., VAYSETTES J-L., «Les ateliers et le marché en provence et Languedoc (XIVe-XVIIIe siècles)», στο: ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ Χ. (επιμ.) *7^ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999*, Αθήνα 2003, 285-302. Επίσης, ενδεικτικά για τις εμπορικές επαφές κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή, βλ. Α. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Μεσοβυζαντινή εφωλωμένη κεραμική από την πόλη του Άργους (10^{ος} – α' τέτ. 13^{ου} αι.)*, ΕΚΠΑ 2014 (διδακτορική διατριβή), 319-322. Η ΙΔΙΑ, «Κεραμική ιταλικών εργαστηρίων στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο», στο: Ε.Δ. ΛΙΑΤΑ (επιστημ. επιμ.) *Της Βενετίας τ' Ανάπλι, 300 χρόνια από το τέλος μιας εποχής (1715-2015), Ναύπλιο 9-11 Οκτωβρίου 2015, Ναυπλιακά Ανάλεκτα ΙΧ*, Ναύπλιο 2017, 331-348.

δραστηριότητας ανάμεσα στη βυζαντινή πόλη των Ιωαννίνων και σε πόλεις της Ιταλίας συνέβαλαν και οι ιταλικής καταγωγής δεσπότες του κρατιδίου της Ηπείρου κατά το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα.

V. Συμπεράσματα

Η μελέτη των αρχαιολογικών δεδομένων από το Κάστρο των Ιωαννίνων προσφέρει νέα στοιχεία σχετικά με την κατοίκηση του χώρου, καθώς και τη δραστηριότητα των ανθρώπων κατά τη βυζαντινή εποχή. Για τη συναγωγή συμπερασμάτων καθοριστική ήταν η συμβολή των κεραμικών ευρημάτων από τις κατά τόπους θέσεις εντός του Κάστρου, όπως περιγράφηκαν παραπάνω.

Από τις μέχρι σήμερα ανασκαφικές εργασίες που έχουν διενεργηθεί έχει διαπιστωθεί ότι ο συγκεκριμένος χώρος κατοικείται ήδη από την ελληνιστική εποχή χωρίς διακοπή. Πρόκειται για οχυρωμένη θέση ήδη από την αρχαιότητα, η οποία σε κάθε χρονική περίοδο ενισχύονταν με τείχη, ώστε να είναι ικανή να ανταποκριθεί στις εκάστοτε συνθήκες. Από τη μεσοβυζαντινή εποχή, ο οχυρωμένος οικισμός μετατρέπεται σταδιακά σε καστροπολιτεία και κατά την υστεροβυζαντινή σε ισχυρό φρούριο, όπως μαρτυρούν τα εναπομείναντα βυζαντινά οικοδομικά λείψανα του δεύτερου μισού του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα. Σε αυτό φαίνεται ότι καταφεύγει σε περίπτωση εχθρικής επιδρομής και ο πληθυσμός που ζει και δραστηριοποιείται στους απροστάτευτους οικισμούς εκτός των τειχών.

Η μελέτη των κεραμικών ευρημάτων στο σύνολό τους μας οδηγεί στην πεποίθηση ότι τα βυζαντινά Ιωάννινα υπήρξαν μια σημαντική επαρχιακή πόλη με ζωντανή οικονομία και εμπορικές επαφές με άλλα σύγχρονα σπουδαία οικονομικά και πολιτιστικά κέντρα στον ελλαδικό χώρο, αλλά και πέρα από αυτόν. Αυτό τεκμηριώνεται από τον αριθμό των οστράκων και ημιτελών αγγείων που βρέθηκε, την ποικιλία των σχημάτων των κεραμικών σκευών αλλά και της τεχνικής και των διακοσμητικών μοτίβων τους. Στην πραγματικότητα αποτελούν δείγματα που φέρουν σημαντικές ομοιότητες με αντίστοιχα ελλαδικών εργαστηρίων, κυρίως της κεντρικής και νότιας Ελλάδας ή άλλων εισηγμένης κεραμικής, τα οποία καλύπτουν σχεδόν όλη τη βυζαντινή περίοδο.

Εξάλλου, η κεραμική από το Κάστρο των Ιωαννίνων που ανάγεται στον 7^ο αιώνα και φέρει ομοιότητες με αντίστοιχη που προέρχεται από σημαντικά

θηρσκευτικά κέντρα, όπως οι Δελφοί, αλλά και εμπορικές πόλεις της νότιας Ελλάδας, όπως η Κόρινθος και η Αργολίδα, αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα της συνέχισης των εμπορικών διαδρομών, που υπήρχαν ήδη από την αρχαιότητα, μεταξύ βορρά και νότου.

Αξίζει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι από τις ανασκαφικές έρευνες δεν προέκυψαν στοιχεία που να καταδεικνύουν την καθημερινή ζωή των κατοίκων του Κάστρου κατά τους αμέσως επόμενους αιώνες. Μέχρι σήμερα, δεν έχει καταγραφεί κάποιο όστρακο που να ανάγεται στον 8^ο και τον 9^ο αιώνα, ενώ ελάχιστα είναι τα όστρακα που φέρουν εφύαλωση με γραπτή διακόσμηση και χρονολογούνται στα τέλη του 10^{ου} και τον 11^ο αιώνα. Μια πρώτη πιθανή εξήγηση είναι ότι πρόκειται για μια περίοδο ύφεσης, σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο, σε συνδυασμό με την συρρίκνωση των πόλεων και τον περιορισμό της αστικής ζωής που παρατηρείται γενικότερα σε όλη την έκταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας τον 7^ο και τον 8^ο αιώνα. Ενδεχομένως, η απουσία ευρημάτων της περιόδου αυτής να πρέπει συνδεθεί και με τη μετακίνηση των σλαβικών φύλων και την εγκατάστασή τους στα εδάφη της αυτοκρατορίας, όπου μεταξύ άλλων και στην Ήπειρο, και συνεπώς να θεωρηθεί ως απόρροια της αναστάτωσης που προκλήθηκε στην περιοχή.

Όλα τα παραπάνω φανερώνουν ότι τα βυζαντινά Ιωάννινα αποτέλεσαν σταθμό για την προώθηση κεραμικών και γενικότερα προϊόντων, αλλά και κέντρο διάδοσης καλλιτεχνικών ιδεών στη βόρεια Ελλάδα και τα Βαλκάνια, κατά τη μεσοβυζαντινή και την υστεροβυζαντινή εποχή. Ιδιαίτερα, κατά τον 14^ο και 15^ο αιώνα εντείνονται οι εμπορικές συναλλαγές ανάμεσα στα Ιωάννινα και σε ιταλικές πόλεις, όπως φαίνεται από τα εισηγμένα κεραμικά σκεύη. Τα «majolica» αγγεία με την προσεγμένη διακόσμησή τους θα πρέπει να απευθύνονταν αποκλειστικά στα γούστα των αρχόντων του Κάστρου και των οικονομικά εύρωστων κατοίκων του.

Ωστόσο, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα εργαστηριακών εγκαταστάσεων την περίοδο που μελετάμε μέσα στο Κάστρο ή γύρω από αυτό δεν έχουν μέχρι σήμερα εντοπιστεί. Είναι αρκετά πιθανή η ύπαρξη κάποιου κεραμικού εργαστηρίου έξω από τα τείχη του Κάστρου, το οποίο θα κάλυπτε τις βασικές καθημερινές ανάγκες των κατοίκων του σε σκεύη, άποψη που ίσως μελλοντικά τεκμηριωθεί με την αποκάλυψη κάποιου κλιβάνου. Επίσης, είναι αδύνατο να αναφερθούμε σε τυχόν εμπορική δραστηριότητα, έστω και περιορισμένης εμβέλειας, τουλάχιστον στη γύρω περιοχή, κεραμικών προϊόντων παραγωγής της βυζαντινής πόλης των Ιωαννίνων εξαιτίας της έλλειψης στοιχείων, καθώς το υπάρχον καταγεγραμμένο αρχαιολογικό υλικό δεν

βοηθά στην εξαγωγή τέτοιων συμπερασμάτων. Είναι αντιληπτό ότι η κάθε είδους εμπορική συναλλαγή καθοριζόταν σημαντικά από τις εκάστοτε ιστορικές, οικονομικές και κοινωνικές συγκυρίες. Μελλοντικές έρευνες και μελέτες των ευρημάτων από το Κάστρο των Ιωαννίνων ενδεχομένως αποκαλύψουν περισσότερα στοιχεία για τη βυζαντινή καστροπολιτεία της Ηπείρου.

ΠΗΓΕΣ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

- ANNA KOMNHNH ANNA KOMNHNH, *Αλεξιάδα*, μτφ. Α. Σιδέρη, εκδ. Άγρα, Ι, Αθήνα 1990
- ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ. Κατ' ανέκδοτον δημόδη Επιτομήν, υπό Λ. Ι. Βρανούση, Αθήνα 1962, 57-115

Β. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ - ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑ

- ΑΔ *Αρχαιολογικό Δελτίο*
- ΔΧΑΕ *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*
- ΗΠΕΙΡ. ΧΡΟΝ. *Ηπειρωτικά Χρονικά*

Γ. ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΑΡΘΡΑ

- ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ/ ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 1997 Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ / Ν. ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «Η Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος – 7ος αιώνας) και προβλήματα της Χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο», *Σύμμεικτα* 11 (1997), 229-322
- ΑΡΒΑΝΙΤΗ 2013 ΣΜ. ΑΡΒΑΝΙΤΗ, *Η εφυσωμένη κεραμική από την πόλη των Θηβών: 13^{ος} αιώνας έως και όψιμη οθωμανική περίοδος (1204-1829): η μαρτυρία των ανασκαφικών ευρημάτων από την περιοχή της Καδμείας, 2013* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή)
- ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ 1982 Α. ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ «Κεραμικά ευρήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής από την ανασκαφή «Νοτίως της Ακροπόλεως», 1955-1960», *ΑΔ* 37 (1982), *Α' Μελέτες*, 127-138
- ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ 1984 Α. ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, «Βυζαντινή κεραμική στην Άρτα», *ΔΧΑΕ* ΙΒ' (1984), 453-471

- ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ 1987 Α. ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, «Μεταβυζαντινά αγγεία από το Κάστρο των Ρωγών», *Ηπειρ. Χρον.* 28 (1987), 37-42
- ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ/ ΜΑΚΡΗ/ ΤΣΑΚΟΣ 1987-1988 Α. ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ / Ε. ΜΑΚΡΗ / Κ. ΤΣΑΚΟΣ «Το Ριζόκαστρο. Σωζόμενα υπολείμματα: Νέες παρατηρήσεις και επαναχρονολόγηση», *ΔΧΑΕ* 14 (1987-1988), 329-366
- ΒΕΪΚΟΥ 2007 Μ. ΒΕΪΚΟΥ, *Οικιστικές θέσεις στη βυζαντινή Ήπειρο από τον 7^ο έως τον 12^ο αιώνα: μια τοπογραφία μετασχηματισμού*, ΕΚΠΑ 2007 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή)
- ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ 1968 Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Ιστορικά και Τοπογραφικά του μεσαιωνικού Κάστρου των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 1968
- ΓΕΡΟΥΛΜΑΤΟΥ 2001 Μ. ΓΕΡΟΥΛΜΑΤΟΥ, «Εμπορικές δραστηριότητες κατά τους σκοτεινούς αιώνες», στο: Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ (επιμ.), *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου*, Αθήνα 2001, 347-36
- ΓΙΑΓΚΑΚΗ 2012 Α. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, *Εφραλωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι» στην Ακροναυπλία (11^{ος} – 17^{ος} αι.)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2012
- ΓΙΑΓΚΑΚΗ 2015 Α. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, «Παρατηρήσεις στη μεθοδολογία και στη μελέτη της κεραμικής του 11^{ου} -12^{ου} αι., Προοπτικές της έρευνας και επιβοηθητικά εργαλεία: Η συμβολή της Χαρτογράφησης και της Ανάλυσης Δικτύων», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 25 (2015), 155-210
- ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ 1983 Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Ιωάννινα-Βυζαντινό Λουτρό», *ΑΔ* 38 (1983), Β2, 245-249
- ΓΟΥΡΓΙΩΤΗΣ 1984 Γ.Κ. ΓΟΥΡΓΙΩΤΗΣ «Όψιμη βυζαντινή κεραμική. Ρυθμός sgraffiti», *Αρχαιολογία* 12 (1984), 68-71
- ΓΟΥΡΓΙΩΤΗΣ 1992 Γ.Κ. ΓΟΥΡΓΙΩΤΗΣ «Θεσσαλικά χερνιβόξεστα και σαλτσερά των τελευταίων βυζαντινών αιώνων», *Αρχαιολογία* 38 (1991), 81-83
- ΓΟΥΡΓΙΩΤΗΣ 1995 Γ.Κ. ΓΟΥΡΓΙΩΤΗΣ «Τα θεσσαλικά μεσοβυζαντινά κεραμουργεία», *Αρχαιολογία* 54 (1995), 47-50
- ΔΑΚΑΡΗΣ 1965 α Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, «Αρχαιότητες και μνημεία της Ηπείρου», *ΑΔ* 19 (1965), Β3, 314

- ΔΑΚΑΡΗΣ 1965 β Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, «Αρχαιότητες και μνημεία της Ηπείρου», *ΑΔ* 20 (1965), Β2, 353-354
- ΔΑΚΑΡΗΣ 1971 Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, *Ελληνικά* 24 (1971), 177-184
- ΔΕΛΑΠΟΡΤΑ 1999 Α. ΔΕΛΑΠΟΡΤΑ, «Βυζαντινά Ναυάγια και ενάλιες μαρτυρίες για τη Βυζαντινή Κεραμική» στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Βυζαντινά Εφυαλωμένα Κεραμικά. Η τέχνη των εγχαράκτων*, Αθήνα 1999, 118-122, 143-144
- ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 2009 Π. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Τα προνόμια της πόλης των Ιωαννίνων», στο: Β.Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, 23-27.
- ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ 1982 Δ. ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ, «Τα κεραμικά αντικείμενα καθημερινής χρήσης», *Αρχαιολογία* 3 (1982), 61-64
- ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ 1985-1986 Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, «Συμβολή στη μελέτη της παραγωγής οικοδομικών κεραμικών προϊόντων στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια», *ΔΧΑΕ* Γ' (1985-1986), 97-111
- ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ 2003 ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ Σ. *Διδακτική συλλογή βυζαντινής και μεταβυζαντινής κεραμικής*, Αθήνα 2003
- ΚΑΝΕΤΑΚΗΣ 1994 Γ. ΚΑΝΕΤΑΚΗΣ, *Το Κάστρο. Συμβολή στην Πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*, Αθήνα 1994
- ΚΟΜΜΑΤΑΣ 2003 Δ. ΚΟΜΜΑΤΑΣ, «Εφυαλωμένη κεραμική από πόλεις και κάστρα ης Ηπείρου (Epirus Vetus, Epirus Nova). Εμπορικές και πολιτιστικές σχέσεις» στο Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ (επιμ.), *Πρακτικά 7^ο Διεθνούς Συνεδρίου Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου (Θεσσαλονίκη 11-16 Οκτωβρίου 1999)*, Αθήνα 2003, 241-244
- ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2003 Μ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Τα Βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (πόλη)-ζώκαστρο. Κοινωνία-διοίκηση-οικονομία*, Αθήνα 2003
- ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2009 Μ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, Η ιστορία του κάστρου κατά τη βυζαντινή εποχή, στο Β. Ν. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, 13-21
- ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ/ ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ 2010 Α. ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ / Δ. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ, «Τα αγγεία του σπηλαιοβαράθρου Ανδρίτσας Αργολίδας. Προκαταρκτική παρουσίαση ενός κλειστού συνόλου του τέλους της Ύστερης Αρχαιότητας και κάποιες απόπειρες ερμηνείας», στο: ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ Δ.,

- ΚΟΥΣΟΥΛΑΚΟΥ ΝΤ. (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.)*, *Επιστημονική Συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Πρακτικά, I, Θεσσαλονίκη 2010, 169 κι εξής
- ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ 1952 Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, II, Αθήνα 1952
- ΚΡΙΤΖΑΣ 1971 Χ. ΚΡΙΤΖΑΣ, «Το βυζαντινό ναυάγιο Πελαγονήσου-Αλοννήσου», *ΑΑΑ* IV (1971), 176-185
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ/
ΡΑΛΛΗ 2005 Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ / Α. ΡΑΛΛΗ, «Η Κεραμική» στο: Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Α. ΡΑΛΛΗ, *Γλαρέντζα, Clarence*, Αθήνα 2005, 45-49
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 2000 Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Αθήνα 2000
- ΛΙΑΜΠΗ 2009 Κ. ΛΙΑΜΠΗ, «Νομίσματα Κάστρου Ιωαννίνων. Η παρουσία αρχαίων νομισμάτων στο μολοσσικό οικισμό του κάστρου Ιωαννίνων», στο: Β.Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, 189-197
- ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1989 Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα*, Αθήνα 1989
- ΜΠΟΥΡΑΣ 2012 Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, «Μεσοβυζαντινές και υστεροβυζαντινές πόλεις από την σκοπιά της πολεοδομίας και της αρχιτεκτονικής», στο: Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις 8^{ος}-15^{ος} αιώνας. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 1-14
- ΝΑΚΟΥ 2009 Β. ΝΑΚΟΥ, «Ανασκαφικές έρευνες στο κάστρο» στο: Β.Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, 163-169
- ΝΙΚΟΛΑΟΥ 2009 Γ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Βυζαντινά Νομίσματα» στο: Β.Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, 199-205
- ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ 1926 Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Μεσαιωνικά μνημεία των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 1 (1926), 295-303
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-
ΚΕΡΑΜΕΥΣ 1889 Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Περί συνοικισμού των Ιωαννίνων μετά την φραγκική κατάκτησιν της Κωνσταντινουπόλεως», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας* 3 (1889), 454-455
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2001 Β. Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Βυζαντινή Κεραμική από τη Ναύπακτο», στο *Η Ναύπακτος και η περιοχή της κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή (325-1820)*, Β' Επιστημονικό συνέδριο, Ναύπακτος (Οκτώβριος

- 17-18-19 1997), Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, Αθήνα 2001, 273-284
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2008 Β.Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Η μονή της Κάτω Παναγιάς» στο Β. Ν. α ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Α. ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ (επιμ.), *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2008, 53-62
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2008 Β.Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Το Κάστρο των ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ», στο Β. Ν. β ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Α. ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ (επιμ.), *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2008, 143-152
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 Β.Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Ιωάννινα, από τη βυζαντινή α καστροπολιτεία στην οθωμανική μεγαλόπολη*, Ιωάννινα 2009
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 Β.Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Κάστρο Ιωαννίνων. Η ιστορία των οχυρώσεων β και του οικισμού», στο: Β.Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, 37-103
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2009 Β.Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Οι ‘θησαυροί’ του κάστρου», στο: Β.Ν. γ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, 207-215
- ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ/ Δ. ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ / Κ. ΜΠΑΝΤΗ, «Κεραμική από το κάστρο» στο: Β.Ν. ΜΠΑΝΤΗ 2009 ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, 171 κι εξής
- ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ- Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, «Εργαστήριο εφυαλωμένης ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1983 Κεραμικής στη Θεσσαλονίκη. Πρώτες παρατηρήσεις», στο: *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη, Μακεδονικά Παράρτημα 5* (1983), Θεσσαλονίκη, 377-388
- ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ- Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, «Τριποδίσκοι ψησίματος των ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1986 βυζαντινών και μεταβυζαντινών αγγείων», στο *ΑΜΗΤΟΣ, Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο Β*, Θεσσαλονίκη 1986, 641-648
- ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ- Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Μεσαιωνική εφυαλωμένη κεραμική της ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1996 Κύπρου. Τα εργαστήρια Πάφου και Λαπήθου*, Θεσσαλονίκη 1996
- ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ- Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ (επιμ.), *Βυζαντινά Εφυαλωμένα ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 1999 Κεραμικά. Η τέχνη των εγχαρακτών*, Κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Αθήνα 1999.
- ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ- Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, «Εργαστήρια εφυαλωμένης κεραμικής ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2003 στο Βυζαντινό κόσμο», στο Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ (επιμ.), *Πρακτικά 7^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου*

- (*Θεσσαλονίκη 11-16 Οκτωβρίου 1999*), Αθήνα 2003, 45-66
- ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2005α Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, «Γνωριμία με τη Βυζαντινή κεραμική. Στοιχεία για την τεχνολογία και τις τεχνικές διακόσμησης», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 96 (2005), 23-29
- ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2005β Δ.ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, «Βυζαντινά επιτραπέζια σκεύη. Σχήμα-μορφή, χρήση και διακόσμηση», στο: ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ Δ., επιμ., *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία: Πρακτικά ημερίδας 'Περί της διατροφής στο Βυζάντιο', Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 4 Νοεμβρίου 2001*, Αθήνα 2005, 117-132
- ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ 2009 Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, «Στο σπίτι: Κεραμικά», στο: ΒΑΣΙΛΑΚΗ Μ., επιμ., *Βυζάντιο 330-1453*, Αθήνα 2009, 141-143
- ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ/ΜΑΥΡΙΚΙΟΥ/ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1999 Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ / Φ. ΜΑΥΡΙΚΙΟΥ / Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Βυζαντινή κεραμική στο Μουσείο Μπενάκη*, Αθήνα 1999
- ΠΕΤΡΙΔΗΣ 2013 ΠΛ. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, *Πρωτοβυζαντινή κεραμική του ελλαδικού χώρου*, Αθήνα 2013
- ΠΛΙΑΚΟΥ 2007 Γ. ΠΛΙΑΚΟΥ, *Το Λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων και η ευρύτερη περιοχή της Μολοσσίας στην Κεντρική Ήπειρο. Αρχαιολογικά κατάλοιπα, οικιστική οργάνωση και οικονομία*, Θεσσαλονίκη 2007 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).
- ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 2004 Ν. ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «Η εφυαλωμένη κεραμική. Νέα στοιχεία για την εμφάνιση της εφυάλωσης στο Βυζάντιο», στο: ΘΕΜΕΛΗΣ Π. Γ., επιμ., *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερα. Τομέας Ι, α τόμος*, Αθήνα 2004, 207-226
- ΡΑΠΤΗΣ 2011 Κ.Θ. ΡΑΠΤΗΣ, «Αρχαιολογικά τεκμήρια κεραμικών εργαστηρίων στον ελλαδικό χώρο (4ος – 15ος αι. μ.Χ.)», *ΔΧΑΕ* 31 (2011), 173-196
- ΣΜΥΡΗΣ 2004 Γ. ΣΜΥΡΗΣ, *Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822). Ιστορική-Πολιτική-Οικονομική και Χωροταξική θεώρηση*, Ιωάννινα 2004
- ΣΟΥΥΕΡΕΦ 2015 Κ.Ι. ΣΟΥΥΕΡΕΦ (επιμ.) *Το Κάστρο των Ιωαννίνων. Αποκατάσταση εξωτερικών τειχών Κάστρου Ιωαννίνων (β' φάση)*, Ιωάννινα 2015
- ΣΤΑΡΙΔΑ 2003 Λ. ΣΤΑΡΙΔΑ, «Μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική από το

- Ηράκλειο» στο: Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ (επιμ.), *Πρακτικά 7^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου (Θεσσαλονίκη 11-16 Οκτωβρίου 1999)*, Αθήνα 2003, 713-724
- ΤΑΜΒΑΚΗ 1989 Α. ΤΑΜΒΑΚΗ, «Για την τέχνη της Μαγιόλικα», στο: *600 χρόνια κεραμική από τη Φαέντσα*, Αθήνα 1989, 21-26
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά και Νεώτερα 1978 Μνημεία Ηπείρου», *ΑΔ* 33 (1978), Β1, Χρονικά, 190
- ΤΡΙΒΥΖΑΔΑΚΗ 2008 Α. ΤΡΙΒΥΖΑΔΑΚΗ, «Τα εφυαλωμένα αγγεία των Φιλίππων. Η συνέχεια μιας παλιάς τεχνικής», *Μακεδονικά* 37 (2008), 21-45
- ΤΣΙΒΙΚΗΣ 2012 Ν. ΤΣΙΒΙΚΗΣ, «Πού πάνε οι πόλεις, όταν εξαφανίζονται; Ο οικισμός της πρώιμης και μέσης βυζαντινής Μεσσηνίας», στο: Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις 8^{ου}-15^{ου} αιώνας. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 47-71
- ΤΣΟΥΡΗΣ 1982 Κ.Ε. ΤΣΟΥΡΗΣ, «Γιαννιώτικη κεραμική του τέλους του 18^{ου} αιώνα», *Ηπειρ. Χρον.* 24 (1982), 267-281
- ΤΣΟΥΡΗΣ 1983 Κ.Ε. ΤΣΟΥΡΗΣ, «Η Βυζαντινή οχύρωση των Ιωαννίνων», *Ηπειρ. Χρον.* 25 (1983), 133-157
- ΦΙΛΙΔΟΥ 2008 Α. ΦΙΛΙΔΟΥ, «Βιβλιοθήκη Κάστρου», στο Έρση Μπρούσκαρη (επιμ.), *Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2008, 167
- ΦΙΛΟΘΕΟΥ/ Γ. ΦΙΛΟΘΕΟΥ / Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, «Βυζαντινά πινάκια από το φορτίο του 1986 ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ ναυαγισμένου πλοίου κοντά στο Καστελλόριζο», *ΑΔ* 41 (1986), Μελέτες, 271-330
- ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ 1982 Α. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, «Μορφές μεταβυζαντινής κεραμικής: Αθηναϊκά εργαστήρια», *Αρχαιολογία* 4 (1982), 62-64
- ANAGNOSTAKIS/ I. ANAGNOSTAKIS / T. PAPAMASTORAKIS, "... and Radishes for 1986 PAPAMASTORAKIS 2005 Appetizers. On Banquets, Radishes, and Wine" στο: ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ Δ. (επιμ.), *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία: Πρακτικά ημερίδας 'Περί της διατροφής στο Βυζάντιο', Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 4 Νοεμβρίου 2001*, Αθήνα 2005, 147-174
- ARMSTRONG 1991 P. ARMSTRONG, A Group of Byzantine Bowls from Skopelos, *OxfJA* 10/3, (1991), 335-347

- CAMPANELLA 2000 G. CAMPANELLA, «La Ceramica invetriata RMR e bicrome dallo scavo di una torre di Ostuni» στο: S. PATITUCCI-UGGERI (επιμ.), *La Ceramica Invetriata tardomedievale dell' Italia centro-meridionale*”, Firenze 2000, 147-158
- DARK 2001 K. DARK, *Byzantine Pottery*, 2001, Stroud, Gloucestershire
- DAUTERMAN-MAGUIRE/
MAGUIRE 1992 E. DAUTERMAN-MAGUIRE / H. MAGUIRE, «Byzantine Pottery in the History of Art» στο D. Papanikola-Bakirtzis, E. Dauterman-Maguire, H. Maguire, *Ceramic Art from Byzantine Serres*, Urbana and Chicago 1992, 1-20
- DUFOURNIER/
FLAMBARD/NOYE 1986 D. DUFOURNIER / A.M. FLAMBARD / G. NOYE, “A propos de ceramique “RMR””:problèmes de definition et de classment, problèmes de répartition” στο: *La Ceramica Medievale nel Mediterraneo Occidentale, Atti del III Congresso Internazionale (Siena 8-12 Ottobre 1984, Faenza 13 Ottobre 1984)*, 1986, 251-277
- EBANISTA/
2000 FUSARO C. EBANISTA / F. FUSARO, “La ceramica invetriata del castello di Montella. Nota preliminare” στο: S. PATITUCCI-UGGERI (επιμ.), *La Ceramica Invetriata tardomedievale dell' Italia centro-meridionale*”, Firenze 2000, 113-134
- FRANZ 1938 A. FRANZ, Middle Byzantine Pottery from Athens, *Hesperia* 7 (1938), 429-467
- GARDINI 1993 A. GARDINI, «La ceramica bizantina in Liguria», στο Sauro Gelichi (επιμ.), *Πρακτικά του συνεδρίου La ceramica nel mondo Bizantino tra XI e XV secolo e I suoi rapporti con L' Italia*, Firenze 1993, 47-77
- GELICHI 1993 S. GELICHI, «La ceramica Bizantina in Italia e la ceramica Italiana nel Mediterraneo orientale tra XII e XIII secolo», στο SAURO GELICHI (επιμ.), *Πρακτικά του συνεδρίου La ceramica nel mondo Bizantino tra XI e XV secolo e I suoi rapporti con L' Italia*, Firenze 1993, 9 κι εξής
- GREGORY 1993 T.E. GREGORY, “Local and Imported Medieval Pottery from Isthmia”, στο: SAURO GELICHI (επιμ.) *Πρακτικά του συνεδρίου La Ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e I suoi rapporti con l' Italia*, Firenze 1993, 283-306
- HOTI 2010 A. HOTI, “Some features of the early medieval pottery in Albania (7th-11th centuries), στο: ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ Δ., ΚΟΥΣΟΥΛΑΚΟΥ ΝΤ. (επιστημ. επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης αρχαιότητας από τον ελληνικό*

- χώρο (3^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.), *Επιστημονική Συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Πρακτικά, I, Θεσσαλονίκη 2010, 237-240, εικ. 1-2.
- INCE/ BALLANTYNE G. INCE / A. BALLANTYNE, *Paliochora on Kythera: Survey and Interpretation. Studies in Medieval and Post-Medieval Settlements* (BAR 1704), Oxford 2007
- HAYES 1992 J. W. HAYES, *Excavations at Sarachane in Istanbul II, The Pottery*, Princeton 1992
- KODER 2005 J. KODER, «Η καθημερινή διατροφή στο Βυζάντιο με βάση τις πηγές» στο: ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ Δ. (επιμ.), *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία: Πρακτικά ημερίδας 'Περί της διατροφής στο Βυζάντιο'*, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 4 Νοεμβρίου 2001, Αθήνα 2005, 17-30
- LAZZARINI / CANAL L. LAZZARINI / E. CANAL, «Altra ceramica graffita bizantina dalla Laguna Veneta», στο SAURO GELICHI (επιμ.) *La Ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e I suoi rapporti con l' Italia*, Firenze 1993, 79-92
- MEGAW 1964-65 A.H.S. MEGAW, "Glazed Bowls in Byzantine Churches", *ΔΧΑΕ* περ. Δ', 4 (1964-65), 145-162
- MEGAW 1975 A.H. S. MEGAW, «An Early Thirteen-Century Aegean Glazed Ware», στο: Robertson G., Henderson G.(επιμ.), *Studies in Memory of David Talbot Rice*, Edinburgh 1975, 34-45
- MORGAN 1942 CH. MORGAN, «The Byzantine Pottery», *Corinth XI*, Cambridge. Massachusetts 1942, 105 κι εξής
- NICOL 1984 D. NICOL, *The Despotate of Epirus*, Cambridge 1984
- NICOL 1991 D. NICOL, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου 1267-1417*, Αθήνα 1991
- OIKONOMOU-LANIADO A.OIKONOMOU-LANIADO, "La ceramique protomajolique d' Argos" στο: SAURO GELICHI (επιμ.), *Πρακτικά του συνεδρίου La Ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e I suoi rapporti con l' Italia*, Firenze 1993, 307-326
- PAPADOPOULOU/ TSOURIS 1993 B. PAPADOPOULOU / K. TSOURIS, «Late byzantine ceramics from Arta: some examples», στο SAURO GELICHI (επιμ.), *Πρακτικά του συνεδρίου La Ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e I suoi rapporti con l' Italia*, Firenze 1993, 241-261
- PATTERSON 1993 H. PATTERSON, «Contatti commerciali e culturali ad Otranto dal IX al

- XV secolo: L' evidenza della Ceramica», στο SAURO GELICHI (επιμ.) *La Ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e I suoi rapporti con l' Italia*, Firenze 1993, 101-123
- PATITUCCI-UGGERI 1985 ST. PATITUCCI-UGGERI, «La protomaiolica nel Mediterraneo orientale in rapporto ai centri di produzione italiani», στο: *XXXII Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina. Seminario internazionale di studi su "Cipro e il Mediterraneo orientale" Ravenna, 23-30 marzo 1985*, Ravenna 1985, 337-402
- PATITUCCI-UGGERI 1993 ST. PATITUCCI-UGGERI, «La protomaiolica: un nuovo bilancio», στο: ST. PATITUCCI-UGGERI (επιμ.), *La protomaiolica, Bilancio e aggiornamenti*, (Quaderni di Archeologia Medievale 2), Firenze 1993, 9-61
- PETRIDIS 2012 PL. PETRIDIS, "Pottery and Society in the Ceramic Production Centre of Late Roman Delphi", *RCRFA* 42 (2012), 15-22
- PRINGLE 1982 D. PRINGLE, "Some More Proto-Maiolica from Athlit (Pilgrims' Castle) and a Discussion of its Distribution in the Levant", *Levant* 14 (1982), 104-117
- PRINGLE 1984 D. PRINGLE, "Thirteenth-Century Pottery of the Monastery of St. Mary of Carmel", *Levant* 16 (1984), 91-111
- RACKHAM 1952 B. RACKHAM, *Italian Maiolica*, London 1952
- RAVANELLI-GUIDOTTI 1989 C. RAVANELLI-GUIDOTTI, «Ιστορικό περίγραμμα της κεραμικής της Φαέντσα από τον δέκατο τέταρτο ως τον δέκατο ένατο αιώνα», στο: *600 χρόνια κεραμική από τη Φαέντσα*, Αθήνα 1989, 13-16
- SACCARDO 1993 F. SACCARDO, «Contesti medievali nella laguna e prime produzioni graffite veneziane», στο SAURO GELICHI (επιμ.), *Πρακτικά του συνεδρίου La Ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e I suoi rapporti con l' Italia*, Firenze 1993, 201-239
- SANDERS 1987 G.D.R SANDERS, "An Assemblage of Frankish Pottery at Corinth", *Hesperia* 56 (1987), 159-195
- SANDERS 1989 G.R. SANDERS, "Three Peloponnesian churches and their importance for the Chronology of Late 13th and Early 14th Century Pottery in the Eastern Mediterranean" στο: V. DEROCHE, J.-M. SPIESER (επιμ.) *Recherches sur la ceramique byzantine (BCH Suppl. 18)*, Paris 1989, 189-199

- SANDERS 1993 G.R. SANDERS, «Excavations at Sparta: The Roman Stoa, Preliminary Report, Part 1 (1998-91)», *BSA* 88 (1993), 251-286
- SANDERS 2003 G.D.R SANDERS, «Recent developments in the chronology of Byzantine Corinth», στο CH. K. WILLIAMS II and N. BOOKIDIS (επιμ.), *Corinth XX, The Centenary 1896-1996*, Princeton NJ. 2003, 385-399
- SOUSTAL/ KODER 1981 P. SOUSTAL / J. KODER, *Nikopolis und Kephallenia*, Vienna 1981
- STILLWELL-MACKAY 1967 T. STILLWELL-MACKAY, «More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth», *Hesperia* 36 (1967), 249-320
- TAGLIENTE 2000 P. TAGLIENTE, «La Ceramica ivetriata policroma nel basso Salento», στο S. PATITUCCI-UGGERI (επιμ.), *La Ceramica Invetriata tardomedievale dell' Italia centro-meridionale*, Firenze 2000, 167-182
- VEIKOU 2012 M. VEIKOU, «Byzantine Histories, Settlement Stories: Kastras, “Isles of Refuge”, and “Unspecified Settlements” as In-between or Third Spaces. Preliminary Remarks on Aspects of Byzantine Settlement in Greece (6th - 10th c.)», στο: Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις 8^{ος}-15^{ος} αιώνας. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 159-206
- VROOM 2005 J. VROOM, *Byzantine to Modern Pottery in the Aegean, 7th to 20th Century. An Introduction and Field Guide*, Utrecht 2005
- WAAGE 1933 F.O. WAAGE, «The Roman and Byzantine Pottery», *Hesperia* 2 (1933), 323-325
- WAAGE 1934 F.O. WAAGE, «Preliminary Report on the Medieval Pottery from Corinth, I. The Prototype of the Archaic Italian Maiolica», *Hesperia* 3 (1934), 120-139
- WILLIAMS 1993 C.K. WILLIAMS, «Italian imports from a church complex in Ancient Corinth», στο: SAURO GELICHI (επιμ.) *La Ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e I suoi rapporti con l' Italia*, Firenze 1993, 263-282
- WILLIAMS/ ZERVOS 1992 C.K. WILLIAMS II / O.H. ZERVOS, «Frankish Corinth 1991», *Hesperia* 61 (1992), 133-191
- WILLIAMS/ ZERVOS 1995 C.K. WILLIAMS II / O.H. ZERVOS, «Frankish Corinth 1994», *Hesperia* 64 (1995), 1-60
- WHITEHOUSE 1967 D. WHITEHOUSE, «The Medieval Glazed Pottery of Lazio», *PBSR* 35 (1967), 40-86

- WHITEHOUSE 1980 a D. WHITEHOUSE, "Proto-Maiolica", *Faenza* 66 (1980), 77-89
- WHITEHOUSE 1980 b D. WHITEHOUSE, "Medieval Pottery in Italy: the present state of research" στο: *La Ceramica Medievale nel Mediterraneo Occidentale Xe-XVe siecles (Valbonne 1978)*, Paris 1980, 65-82
- WHITEHOUSE 1986 D. WHITEHOUSE, "Apulia", στο: *La Ceramica Medievale nel Mediterraneo Occidentale, Atti del III Congresso Internazionale (Siena 8-12 Ottobre 1984, Faenza 13 Ottobre 1984)*, 1986, 573-586
- Βυζαντινά Εφραλωμένα Κεραμικά* *Βυζαντινά Εφραλωμένα Κεραμικά. Η τέχνη των εγχαράκτων*, Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ (επιμ.), Κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Αθήνα 1999
- Πηλός και χώμα* *Πηλός και χώμα, Νεότερη κεραμική του Ελλαδικού χώρου*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 21 Δεκεμβρίου 2006 έως 17 Φεβρουαρίου 2007, Αθήνα 2007

ΜΕΡΟΣ Β

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

I. Εγχώρια Βυζαντινή κεραμική

I.1. Πρωτοβυζαντινή Κεραμική (330-μέσα 9^{ου} αιώνα)

I.1.1.1. Άβαφη με εγγάρακτη διακόσμηση

K 1, εικ.1

Αριθμός καταγραφής: **4703 (α)**

Τμήμα τοιχώματος κλειστού αγγείου

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 3,1×2,8×0,4 εκ.

Πηλός: ανοιχτός καστανός με μαύρες προσμείξεις

Διακόσμηση: εσωτερικά ακόσμητο. Εξωτερικά κυματοειδές εγγάρακτο κτενωτό κόσμημα, με ελάχιστη ίχνη γανώματος.

Χρονολόγηση: 5^{ος} – 6^{ος} αιώνας (;)

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

I.1.1.2. Άβαφη χωρίς διακόσμηση

K 2, εικ.2

Αριθμός καταγραφής: **2635 (β)**

Τμήμα βάσης ανοιχτού αγγείου

Προέλευση: Οθωμανική Βιβλιοθήκη

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 5,3×2,5×0,2×1,4 εκ.

Πηλός: ερυθρός με ελάχιστες λευκές και μαύρες προσμείξεις (soapy)

Σχήμα: ανοιχτού τύπου αγγείο με δακτυλιόσχημη βάση και λεπτά τοιχώματα

Διακόσμηση: ακόσμητο

Χρονολόγηση: 6^{ος} -7^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

K 3, εικ.3

Αριθμός καταγραφής: **2635 (γ)**

Τμήμα τοιχώματος κλειστού αγγείου

Προέλευση: Οθωμανική Βιβλιοθήκη

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 4,7×2,2×0,4 εκ.

Πηλός: πορτοκαλοκάστανος με μαύρες προσμείξεις (soapy)

Διακόσμηση: ακόσμητο

Χρονολόγηση: 6^{ος} -7^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

K 4, εικ.4

Αριθμός καταγραφής: **4662 (β)**

Τμήμα τοιχώματος και χείλους ανοιχτού αγγείου

Προέλευση: Οθωμανική Βιβλιοθήκη

Συνολικά σωζόμενες διαστάσεις: 3,6×6,3×0,6 εκ.

Πηλός: πορτοκαλόχρωμος με λευκές και σκουρόχρωμες κόκκινες προσμείξεις

Σχήμα: ανοιχτού τύπου αγγείο με λεπτά τοιχώματα και χείλος που κάμπτεται προς τα έξω

Διακόσμηση: ακόσμητο

Χρονολόγηση: 6^{ος} -7^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

I.1.2. Κεραμική με γραπτή διακόσμηση

K 5, εικ.5

Αριθμός καταγραφής: **2536 (α)**

Τμήμα τοιχώματος κλειστού αγγείου

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 5×3,2×0,5 εκ.

Πηλός: καστανός με ελάχιστες γκριζες αποχρώσεις

Διακόσμηση: εξωτερικά πλατιές γραπτές ταινίες καφέ χρώματος, εσωτερικά ακόσμητο

Χρονολόγηση: β' μισό 7^{ου} αιώνα

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

K 6, εικ.6

Αριθμός καταγραφής: **2638 (β)**

Τμήμα τοιχώματος αγγείου

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 5,2×5×0,5 εκ.

Πηλός: καστανός με μαύρες προσμείξεις

Διακόσμηση: εξωτερικά πλατιά καφέ καμπυλόγραμμη ταινία απευθείας στον πηλό, εσωτερικά ακόσμητο

Χρονολόγηση: β' μισό 7^{ου} αιώνα

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

K 7, εικ.7

Αριθμός καταγραφής: **4628 (α)**

Τμήμα λαβής κλειστού αγγείου

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 7×5×1,5 εκ.

Πηλός: πορτοκαλοκάστανος με ρόδινες αποχρώσεις

Σχήμα: πεπλατυσμένη λαβή

Διακόσμηση: στο πάνω μέρος φέρει γραπτή διακόσμηση με καστανοκόκκινο χρώμα

Χρονολόγηση: β' μισό 7^{ου} αιώνα

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

K 8, εικ.8

Αριθμός καταγραφής: **K 3304**

Τμήμα τοιχώματος αγγείου

Προέλευση: Βυζαντινό Λουτρό

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 4,1×4×0,6 εκ.

Πηλός: καστανός ανοιχτός με προσμείξεις

Διακόσμηση: εξωτερικά γραπτή διακόσμηση με σκούρο καστανό χρώμα, εσωτερικά ακόσμητο

Χρονολόγηση: β' μισό 7^{ου} αιώνα – 8^{ου} αιώνας

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

I.2. Μεσοβυζαντινή Κεραμική (μέσα 9^{ου} αι. – αρχές 13^{ου} αι.)

I.2.1. Άβαφη κεραμική

I.2.1.1. Άβαφη με εγγάρακτη διακόσμηση

K 9, εικ.9

Αριθμός Καταγραφής: 4751 (ζ)

Τμήμα τοιχώματος κλειστού αγγείου

Προέλευση: Οθωμανική Βιβλιοθήκη

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 2×3,5×0,5 εκ.

Πηλός: καστανός με λευκές και σκουρόχρωμες προσμείξεις. Στον πυρήνα του είναι γκριζωπός.

Διακόσμηση: 3 επάλληλες εγγάρακτες γραμμές

Χρονολόγηση: 10^{ος} – 11^{ος} αιώνας (;)

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

I.2.2. Εφυσλωμένη κεραμική

I.2.2.1. Γραπτή εφυσλωμένη κεραμική

K 10, εικ.10

Αριθμός Καταγραφής: 4745 (α)

Τμήμα τοιχώματος και χείλους πινακίου

Προέλευση: Στοές βόρεια της κεντρικής πύλης

Τομή: 8, Βάθος: -2,70 μ.

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 6,7×4,7×0,8εκ.

Πλάτος χείλους: 2,5εκ.

Πηλός: καστανός

Σχήμα: λοξότητο τοίχωμα μεγωνιώδη ακμή στο σημείο ένωσης του σώματος με το χείλος.

Διακόσμηση: εφύαλωση με φόντο σε χρώμα ώχρας. Στο χείλος ζεύγη από ημικυκλικές πράσινες γραμμές. Στην εξωτερική επιφάνεια σταγόνες πράσινης εφύαλωσης.

Χρονολόγηση: 10^{ος} -11^{ος} αιώνας (;)

Βιβλιογραφία: Δ. Παπαϊωάννου, Κ. Μπαντή, «Κεραμική από το κάστρο», στο:
Β.Ν. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα
2009, 171-187, εικ. 227 γ

Κ 11, εικ.11

Αριθμός Καταγραφής: **4669 (β)**

Τμήμα σώματος και χείλους πινακίου

Προέλευση: Στοές βόρεια της κεντρικής πύλης

Τομή:4, Βάθος: -3,60 μ.

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 5,1×3,1×0,5 εκ.

Πηλός: καστανός

Σχήμα: τμήμα λοξότμητου τοιχώματος με έσω νεύοντος χείλος πινακίου.

Διακόσμηση: εφυάλωση με βάθος σε ώχρα, ενώ επάλληλα πράσινα τρίγωνα τοποθετημένα ανά ζεύγη αντίρροπα. Στο σημείο που ενώνεται το σώμα του αγγείου με το χείλος υπάρχει πράσινη γραμμή που περιτρέχει το σκεύος.

Χρονολόγηση: 10^{ος} - 11^{ος} αιώνας (;)

Βιβλιογραφία: Δ. Παπαϊωάννου, Κ. Μπαντή, «Κεραμική από το κάστρο», στο:

Β.Ν. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα
2009, 171-187, εικ. 227 β

Κ 12, εικ.12

Αριθμός Καταγραφής: **4620 (α)**

Τμήμα τοιχώματος και χείλους γαβάθας

Προέλευση: Στοές δυτικού εξωτερικού τείχους

Τομή:7, Βάθος: -3,30 μ.

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 5,5×3,7×0,5εκ.

Πηλός: ανοιχτός καστανός με ρόδινες αποχρώσεις

Διακόσμηση: εσωτερικά εφυάλωση σε καφέ και πράσινο χρώμα. Διακρίνονται ίχνη γραπτού καφεκόκκινου φόντου, σε ταινία που ορίζεται από δύο πράσινες γραμμές. Η ταινία διακοσμείται με γεωμετρικά σχέδια σε πράσινο χρώμα.

Χρονολόγηση: 10^{ος} -11^{ος} αιώνας (;)

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

K 13, εικ.13

Αριθμός Καταγραφής: **4669 (α)**

Τμήμα χείλους πινακίου

Προέλευση: Στοές βόρεια της κεντρικής πύλης

Τομή: 4, Βάθος: -3,60 μ.

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 7,8×4,8×0,7 εκ.

Πηλός: ερυθροκάστανος

Σχήμα: πεπλατυσμένο χείλος πινακίου

Διακόσμηση: εφυάλωση με βάθος σε χρώμα ώχρας. Διπλή κυματοειδής γραμμή σε πράσινο σκούρο και διπλή κυματοειδής σε καφέ/μαύρο, αντίστοιχα, κατά πλάτος του χείλους. Ίχνη καστανής και μαυρο/πράσινης διακόσμησης στο σημείο ένωσης με το υπόλοιπο σώμα του πινακίου

Χρονολόγηση: 10^{ος} -11^{ος} αιώνας (;)

Βιβλιογραφία: Δ. Παπαϊωάννου, Κ. Μπαντή, «Κεραμική από το κάστρο», στο:

B.N. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα
2009, 171-187, εικ. 227 α

K 14, εικ.14

Αριθμός καταγραφής: **4703 (γ)**

Τμήμα χείλους πινακίου

Προέλευση: Στοές δυτικού εξωτερικού τείχους

Πάχος: 0,4εκ.

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 3,5×2,5εκ.

Πηλός: καστανός που ροδίζει

Διακόσμηση: εφυάλωση, εξωτερικά σε λαδοπράσινο βάθος πράσινη ταινία περιμετρικά στο χείλος. Εσωτερικά σε καστανοκόκκινο βάθος πρασινωπό μοτίβο, πιθανότατα κάποιου είδους καμπύλης ταινίας

Χρονολόγηση: 11^{ος}-12^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

K 15, εικ.15

Αριθμός καταγραφής: **K 4703 (β)**

Τμήμα χείλους πινακίου

Προέλευση: Στοές δυτικού εξωτερικού τείχους

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 4×2,6×0,4 εκ.

Πηλός: πορτοκαλοκάστανος με λευκές προσμείξεις

Σχήμα: πεπλατυσμένο χείλος που κάμπτεται προς τα έξω.

Διακόσμηση: εφνάλωση, εξωτερικά, καφέ ταινία περιμετρικά στο χείλος. Εσωτερικά, καφέ σκούρο φόντο με καστανοκόκκινο μοτίβο

Χρονολόγηση: 11^{ος}-12^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

K 16, εικ.16

Αριθμός καταγραφής: **4747 (γ)**

Τμήμα τοιχώματος και χείλους πινακίου

Προέλευση: Στοές δυτικού εξωτερικού τείχους

Τομή: 8, Βάθος: -3,40 μ.

Πάχος: 0,7εκ.

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 6,8×5,9εκ.

Πηλός: καστανός που ροδίζει

Διακόσμηση: εσωτερικά γραπτή διακόσμηση σε καφέ σκούρο και πράσινο χρώμα, ενώ το βάθος κατά τόπους ώχρα. Ομόκεντρες ζώνες από μαύρες γραμμές με πράσινη ταινία ανάμεσά τους. Μεταξύ αυτών ζώνη με αντίρροπα κατά ζεύγη ημικύκλια.

Εξωτερικά δε φέρει ίχνη διακόσμησης

Χρονολόγηση: 11^{ος}-12^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

Ακατάγραφο όστρακο, εικ.17

Τμήμα τοιχώματος και χείλους πινακίου

Προέλευση: Χώρος Οθωμανικής Βιβλιοθήκης

Πηλός: ανοιχτός καστανός

Διακόσμηση: γραπτό πλέγμα από μαύρες ημικυκλικές γραμμές, τοποθετημένες σε δύο αντίρροπες σειρές. Στο σημείο ένωσης του χείλους με το σώμα πράσινου χρώματος ταινία και ημιτελές μοτίβο, εν είδει κεραίας σταυρού ή πετάλου σχηματοποιημένου άνθους, εντός μεταλλίου από διπλή μαύρη ταινία. Η διακόσμηση έχει γίνει απευθείας στον πηλό.

Χρονολόγηση: 11^{ος}-12^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

K 18, εικ.18

Αριθμός καταγραφής: **4747 (δ)**

Τμήμα τοιχώματος και βάσης ανοιχτού αγγείου

Προέλευση: Στοές δυτικού εξωτερικού τείχους

Τομή: 8, Βάθος: -3,40 μ.

Πάχος: 0,8εκ.

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 6×3,8εκ..

Μέγιστο σωζόμενο ύψος: 2,6εκ.

Πηλός: ανοιχτός καστανός

Διακόσμηση: εσωτερικά η επιφάνεια είναι καλυμμένη με επίχρισμα χρώματος ώχρας και φέρει γραπτή διακόσμηση σε χρώμα πράσινο, ενώ γραμμές μαύρου χρώματος σχηματίζουν γραμμικά μοτίβα, απροσδιόριστου σχήματος εξαιτίας των μικρών διαστάσεων του οστράκου. Φέρει διαφανή εφυάλωση. Η βάση είναι δακτυλιόσχημη και στον πυθμένα διακρίνεται το χαρακτηριστικό κομβίο. Εξωτερικά δε φέρει ίχνη διακόσμησης

Χρονολόγηση: 11^{ος}-12^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

K 19, εικ.19

Αριθμός καταγραφής: **4747 (ε)**

Τμήμα τοιχώματος ανοιχτού αγγείου

Προέλευση: Στοές δυτικού εξωτερικού τείχους

Τομή: 8, Βάθος: -3,40 μ.

Πάχος: 0,8εκ.

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 6,5×3,1εκ..

Μέγιστο σωζόμενο ύψος: 2,6εκ.

Πηλός: ανοιχτός καστανός

Διακόσμηση: εσωτερικά η επιφάνεια είναι καλυμμένη με υπόλευκο επίχρισμα, πάνω στο οποίο γραμμές μαύρου χρώματος αποτυπώνουν το διακοσμητικό μοτίβο με γέμισμα σε λαδοπράσινο χρώμα. Εξωτερικά δε φέρει ίχνη διακόσμησης.

Χρονολόγηση: 11^{ος}-12^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

K 20, εικ.20

Αριθμός Καταγραφής: **4747**

Τμήμα ανοιχτού αγγείου από δύο συγκολλώμενα όστρακα

Προέλευση: Στόες δυτικού εξωτερικού τείχους

Τομή: 8, Βάθος: 3,40 μ.

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 12×9,9×0,5×5,7 εκ.

Πηλός: ανοιχτός καστανός

Σχήμα: δακτυλιόσχημη βάση

Διακόσμηση: στην εσωτερική επιφάνεια φέρει υπόλευκο επίχρισμα, ενώ ο πυθμένας του αγγείου κοσμείται με καστανοκίτρινη σπείρα. Το αγγείο εσωτερικά είναι καλυμμένο με διαφανή εφυάλωση. Εξωτερικά, δεν υπάρχει διακόσμηση.

Χρονολόγηση: 11^{ος}- 12^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

K 21, εικ.21

Αριθμός Καταγραφής: **3953 (β)**

Τμήμα τοιχώματος κλειστού αγγείου

Προέλευση: Νοτιοανατολική ακρόπολη

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 5,5×4×0,6 εκ.

Πηλός: καστανός με ρόδινες αποχρώσεις

Διακόσμηση: εσωτερικά ακόσμητο. Εξωτερικά, σχέδιο σε πράσινο χρώμα και μέταλλιο σχήματος οβάλ, γραπτό με καφεκόκκινο χρώμα, στο εσωτερικό του οποίου σχηματίζεται γραπτό πλεκτό μοτίβο. Η διαφανής εφυάλωση προσδίδει στα χρώματα μεταλλική όψη.

Χρονολόγηση: 11^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: Δ. Παπαϊωάννου, Κ. Μπαντή, «Κεραμική από το κάστρο», στο:
Β.Ν. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα
2009, 171-187, εικ. 227 δ

Κ 22, εικ.22

Αριθμός Καταγραφής: **3955 (β)**

Τμήμα τοιχώματος αγγείου

Προέλευση: Νοτιοανατολική ακρόπολη

Πάχος: 0,5εκ.

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 3,5×2,5εκ.

Πηλός: καστανός που ροδίζει, με μαύρες προσμίξεις

Διακόσμηση: εξωτερικά καστανοκόκκινες γραμμές και πλατιά λαδοκαφέ ταινία και εφυάλωση. Εσωτερικά ακόσμητο.

Χρονολόγηση: 11^{ος}- 12^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

Κ 23, εικ.23

Αριθμός Καταγραφής: **4736**

Τμήμα τοιχώματος κλειστού αγγείου

Προέλευση: Στοές βόρεια της κεντρικής πύλης

Πηλός: ανοιχτός καστανός

Διακόσμηση: σε λευκό φόντο γραπτή διακόσμηση με σπειροειδή μοτίβα και κυματοειδείς γραμμές σε καφέ/κόκκινο και σκούρο πράσινο χρώμα.

Χρονολόγηση: 11^{ος}- 12^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

1.2.2.2. Εγγάρκτη εφυαλωμένη κεραμική

Κ 24, εικ.24

Αριθμός Καταγραφής: **4034**

Τμήμα τοιχώματος κούπας

Προέλευση: Δυτική πλευρά εξωτερικού τείχους

Τομή: 7

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 5,8×3,5×1,6 εκ.

Πηλός: ερυθρός με ελάχιστες προσμείξεις μαρμαρυγία (;

Διακόσμηση: στην εσωτερική του επιφάνεια εφυάλωση σε ώχρα, λεπτές εγχαράξεις δημιουργούν φολιδωτό κόσμημα. Εξωτερικά μονόχρωμη εφυάλωση σε ώχρα.

Χρονολόγηση: 11^{ος}- 12^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: Δ. Παπαϊωάννου, Κ. Μπαντή, «Κεραμική από το κάστρο», στο:

B.N. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα
2009, 171-187, εικ. 228

K 25, εικ.25

Αριθμός Καταγραφής: **4584 (α, β)**

Τμήματα χείλους και τοιχώματος πινακίου (πιθανώς συνανήκοντα)

Προέλευση: Δυτική πλευρά εξωτερικού τείχους

Πηλός: πορτοκαλόχρωμος

Διακόσμηση: το όστρακο από το χείλος εγχάρακτη κυματοειδή γραμμή με μια πολύ στενή γραμμή κίτρινης εφυάλωσης. Στον πυθμένα του δεύτερου οστράκου εγχάρακτο άνθος. Στο βάθος εφυάλωση σε απόχρωση ώχρας.

Χρονολόγηση: 12^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

I.2.3. Επιπεδόγλυφη κεραμική

K 26, εικ.26

Αριθμός Καταγραφής: **4667**

Τμήμα τοιχώματος / χείλους πινακίου (;

Προέλευση: Οθωμανική Βιβλιοθήκη

A.T.:E5 ΒΔ του Τχ2, Βάθος: -3,42 έως -3,54 μ.

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 5,8×5,8×1,5 εκ.

Πηλός: ερυθρός με ελάχιστες προσμείξεις

Διακόσμηση: εφυάλωση σε ώχρα, όπου λεπτές σπειροειδείς εγχαράξεις, γεμισμένες με καφέ χρώμα. Διπλή παράλληλη εγχάρακτη γραμμή στο χείλος. Η εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη.

Χρονολόγηση: 11^{ος}- 12^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: Δ. Παπαϊωάννου, Κ. Μπαντή, «Κεραμική από το κάστρο», στο:

B.N. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, 171-187, εικ. 230

Κ 27, εικ.27

Αριθμός Καταγραφής: **4176**

Τμήμα τοιχώματος γαβάθας

Προέλευση: Νοτιοανατολική ακρόπολη

Πάχος: 0,8εκ.

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 5,5×4εκ.

Πηλός: καστανός με μαύρες προσμείξεις

Διακόσμηση: εσωτερικά, πράσινη εφυάλωση με αφαίρεση πηλού (chapelle).

Διακρίνεται φυτικό μοτίβο από ελικοειδή βλαστό εντός μεταλλίου από ζώνη επάλληλων κατακόρυφων εγχαράξεων. Εξωτερικά, υπόλευκη εφυάλωση με κατά τόπους κιτρινωπές σκιές.

Χρονολόγηση: 12^{ος} – αρχές 13^{ου} αιώνα

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

Κ 28, εικ.28

Αριθμός Καταγραφής: **3767**

Τμήμα βάσης και τοιχώματος ανοιχτού αγγείου

Προέλευση: Βυζαντινό Λουτρό

Πάχος: 0,6εκ.

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις κούπας: 6×3,6εκ.

Ύψος σωζόμενο: 1,8εκ.

Πηλός: πορτοκαλόχρωμος με προσμείξεις

Σχήμα: η βάση δακτυλιόσχημη, τετράγωνης διατομής.

Διακόσμηση: εσωτερικά, κιτρινωπή εφυάλωση με ανάγλυφες στιγμές καφέ χρώματος, απροσδιορίστου μοτίβου, εξαιτίας του μικρού μεγέθους οστράκου. Εξωτερικά, πρασινοκίτρινη εφυάλωση.

Χρονολόγηση: 12^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

I.3. Κεραμική Υστεροβυζαντινής περιόδου (αρχές 13^{ου} αι. – 15^{ος} αι.)

I.3.1. Ύστερη εγγάρακτη κεραμική με μονόχρωμη εφυάλωση

K 29, εικ.29

Αριθμός Καταγραφής: **3354**

Τμήμα κούπας με πόδι

Προέλευση: Νοτιοανατολική ακρόπολη

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις κούπας: 9×5,5×0,5×3,9 εκ.

Διάμετρος βάσης: 4,5εκ.

Πηλός: ερυθρός με λευκές προσμείξεις

Σχήμα: μικρή κούπα με κωνικό πόδι

Διακόσμηση: εξωτερικά, ακόσμητο. Εσωτερικά, σε υπόλευκο προς κιτρινωπό φόντο εγγάρακτο πουλί εντός μεταλλίου με διπλή εγγάραξη. Περιμετρικά του μεταλλίου αποσπασματικά εγγάρακτη διακοσμητική κυματοειδής γραμμή. Οι εγγαράξεις σε καφέ χρώμα, αυτό του ψημένου πηλού.

Χρονολόγηση: 13^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: Δ. Παπαϊωάννου, Κ. Μπαντή, «Κεραμική από το κάστρο», στο:

B.N. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα
2009, 171-187, εικ. 229 α

K 30, εικ.30

Αριθμός Καταγραφής: **4741**

Τμήμα κούπας με πόδι

Προέλευση: Περίδρομος δυτικής πλευράς εξωτερικών τειχών (16μ. περίπου βόρεια του «πύργου» του Θωμά)

Τομή: 1, Βάθος: 0,82-1 μ. Σ1

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις κούπας: 10,3 εκ. (διάμετρος) × 1 εκ.

Συνολικό ύψος: 5,8 εκ.

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις βάσης: 6,5 εκ. (διάμετρος) × 3,5 εκ. (ύψος)

Σχήμα: το αγγείο φέρει κουλουροκωνική βάση, στον πυθμένα της οποίας υπάρχει μικρό ανάγλυφο κομβίο.

Διακόσμηση: στην εσωτερική επιφάνεια πράσινη εφυάλωση με αδρεγχάρακτο σχηματοποιημένο άνθος σε μέταλλιο. Στην αντίστοιχη εξωτερική επιφάνεια, σκούρα μεταλλική εφυάλωση. Το πόδι ακόσμητο με ελάχιστες σταγόνες σκουρόχρωμης εφυάλωσης στο σημείο ένωσης με το σώμα του αγγείου.

Χρονολόγηση: 13^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: Δ. Παπαϊωάννου, Κ. Μπαντή, «Κεραμική από το κάστρο», στο:

Β.Ν. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, 171-187, εικ. 229 β

II. Εισηγμένη κεραμική

II.1. Γραπτή εφυαλωμένη κεραμική από την ιταλική χερσόνησο

II.1.1. Ιταλική Πολύχρωμη κεραμική «R.M.R. Ware»

K 31, εικ.31

Αριθμός Καταγραφής: **4622 (α)**

Τμήμα τοιχώματος και χείλους πινακίου

Προέλευση: στοές δυτικού εξωτερικού τείχους

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 6×5,2×0,5 εκ.

Πηλός: ανοιχτός καστανός

Σχήμα: πεπλατυσμένο χείλος

Διακόσμηση: εσωτερικά, διακόσμηση σε καφέ σκούρο και πράσινο χρώμα, από επάλληλα αντωπά τρίγωνα από τεθλασμένες γραμμές. Εξωτερικά, στενή ταινία περιμετρικά του χείλους υπόλευκου χρώματος με κατά τόπους κιτρινωπές σκιές.

Χρονολόγηση: 13^{ος}-14^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

K 32, εικ.32

Αριθμός καταγραφής: **3616**

Τμήμα λαβής κλειστού αγγείου

Προέλευση: Βυζαντινό Λουτρό

Πάχος: 1εκ.

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 6,8×4,3εκ.

Πηλός: γκρίζος με λευκές και μαύρες προσμείξεις

Σχήμα: πεπλατυσμένη λαβή

Διακόσμηση: στην επάνω επιφάνεια στο μέσον, κατά μήκος του θραύσματος, κυματοειδής γραμμή πράσινου-μπλε χρώματος μέσα σε πλαίσιο που ορίζεται από δύο παράλληλες γραμμές. Εκατέρωθεν του πλαισίου, κόκκινο σκούρο χρώμα, απευθείας πάνω στον πηλό.

Χρονολόγηση: 13^{ος} – 14^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

II.1.2. Majolica

K 33 εικ.33

Αριθμοί Καταγραφής: **2460+2469+ 4619 (β)**

Τμήμα χείλους και σώματος πινακίου

Προέλευση: δυτική πλευρά εξωτερικού τείχους

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 29,6×21×0,6 εκ.

Πηλός: λευκός με μαύρες προσμείξεις

Διακόσμηση: σε λευκό εφυαλωμένο βάθος διακόσμηση θαλάσσιου τέρατος σε πρασινωπό και καφεκίτρινο χρώμα. Στο χείλος γαλάζιο υδατογράφημα (guilloche) από αλυσιδωτούς ρόμβους μέσα σε πλαίσιο από καφέ γραμμές.

Χρονολόγηση: τέλη 15^{ου} αιώνα

Βιβλιογραφία: Δ. Παπαϊωάννου, Κ. Μπαντή, «Κεραμική από το κάστρο», στο:

B.N. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα
2009, 171-187, εικ. 232

ΜΕΡΟΣ Γ

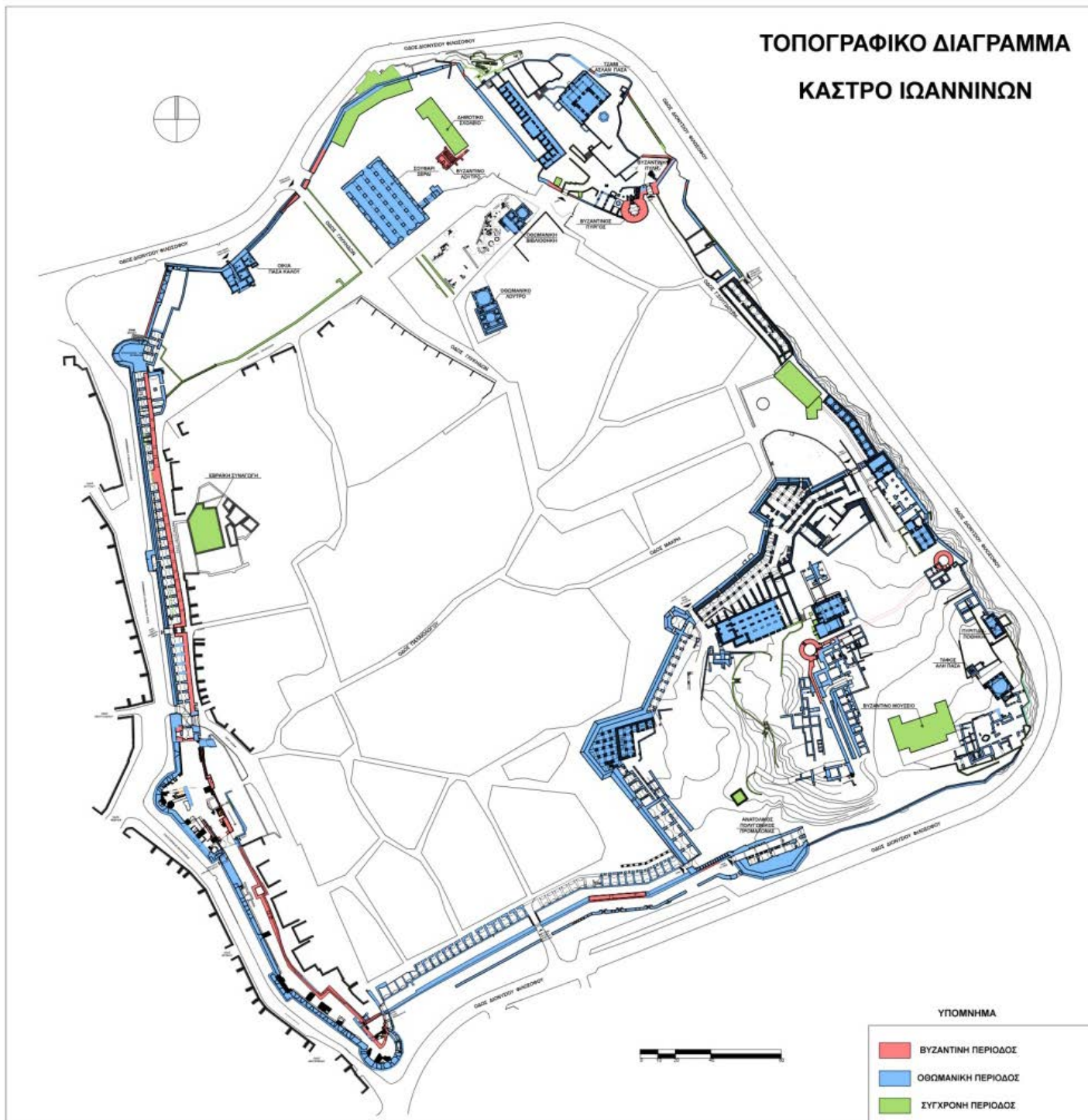
ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίν.1. Το Κάστρο και τμήμα της πόλης των Ιωαννίνων

Πίν.2. Το Κάστρο των Ιωαννίνων

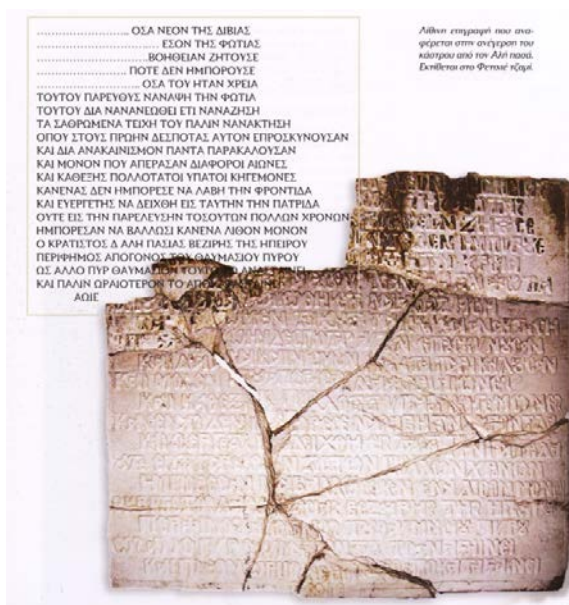
Πίν.3. Τοπογραφικό σχεδιάγραμμα του Κάστρου των Ιωαννίνων

Πίν.4. Χαλκογραφία που απεικονίζει το Κάστρο κατά τον 19^ο αιώνα.

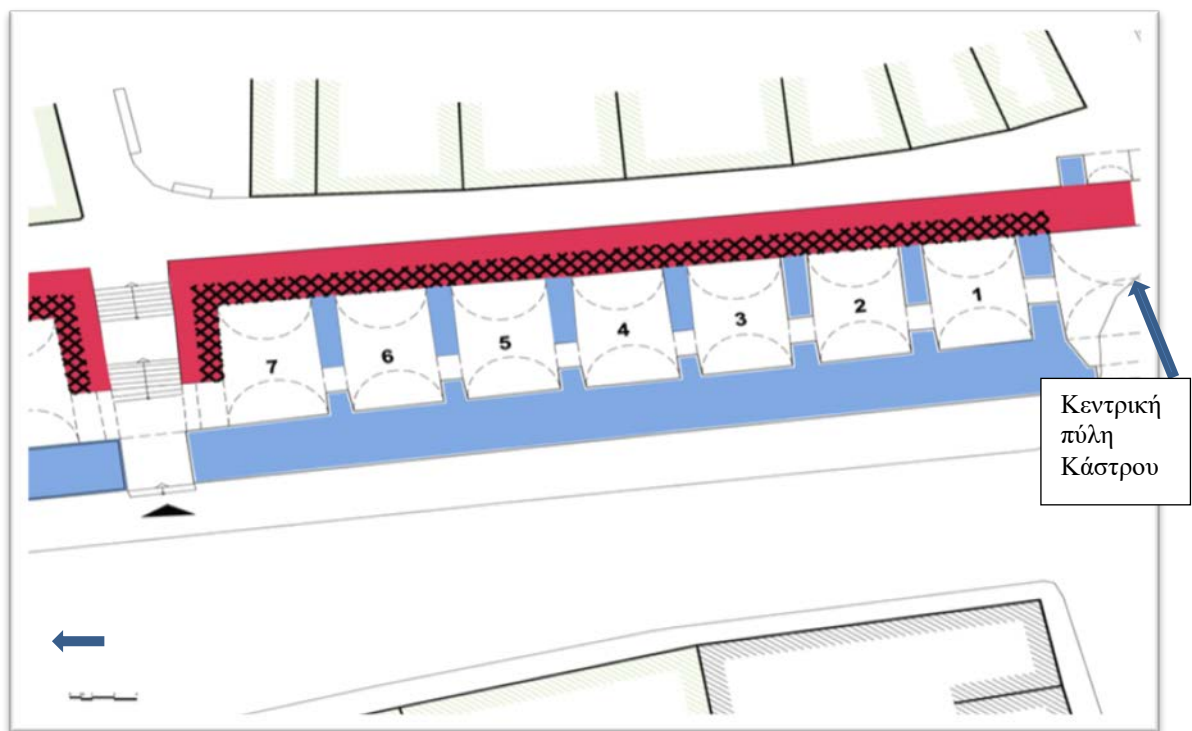
Πίν.5. Ο Αλή πασάς.
Χαλκογραφία του J. Cartwright.

Πίν.6. Λίθινη επιγραφή που αφορά στην ανοικοδόμηση του Κάστρου των Ιωαννίνων.

Πίν.7. Αποτύπωση του δυτικού τμήματος του οχρωματικού περιβόλου του Κάστρου Ιωαννίνων

Πίν.8. Δυτικό τμήμα οχύρωσης, όπου το διπλό τείχος και οι χώροι των στοών, βόρεια της κεντρικής πύλης

α.

β.

Πίν.9 α, β. Άποψη του εσωτερικού στο δυτικό τμήμα των εξωτερικών τειχών του Κάστρου Ιωαννίνων

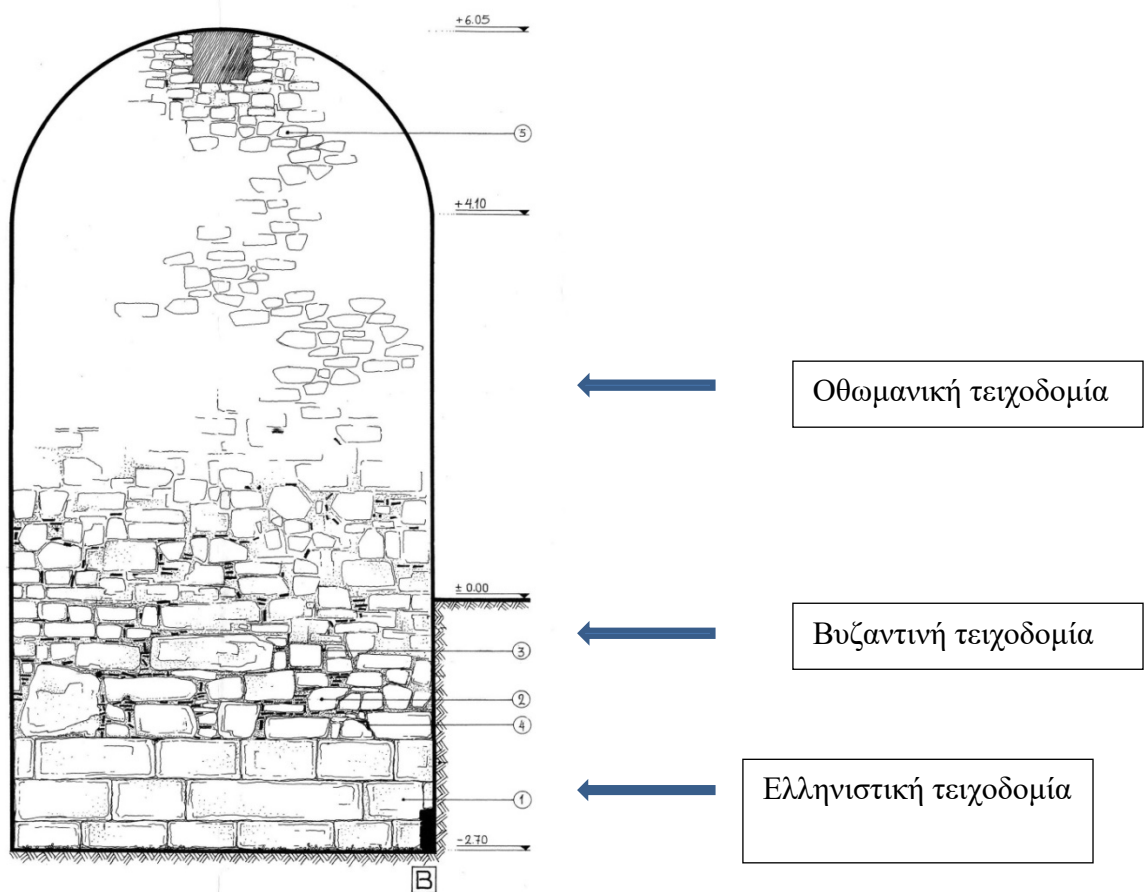
Πίν.10 α. Άποψη του περιδρόμου στο δυτικό τμήμα του εξωτερικού τείχους, νότια της κεντρικής πόλης

Πίν.10 β. Άποψη του περιδρόμου στο δυτικό τμήμα του εξωτερικού τείχους, νότια της κεντρικής πόλης

Πίν.10 γ. Άποψη του περιδρόμου στο δυτικό τμήμα του εξωτερικού τείχους, βόρεια της κεντρικής πόλης

Πίν.11. Τμήμα του τείχους (αρχαία, βυζαντινή, οθωμανική τειχοποιία). Δυτική πλευρά οχύρωσης. Στοά, βόρεια της κεντρικής πόλης.

α.

β.

γ.

δ.

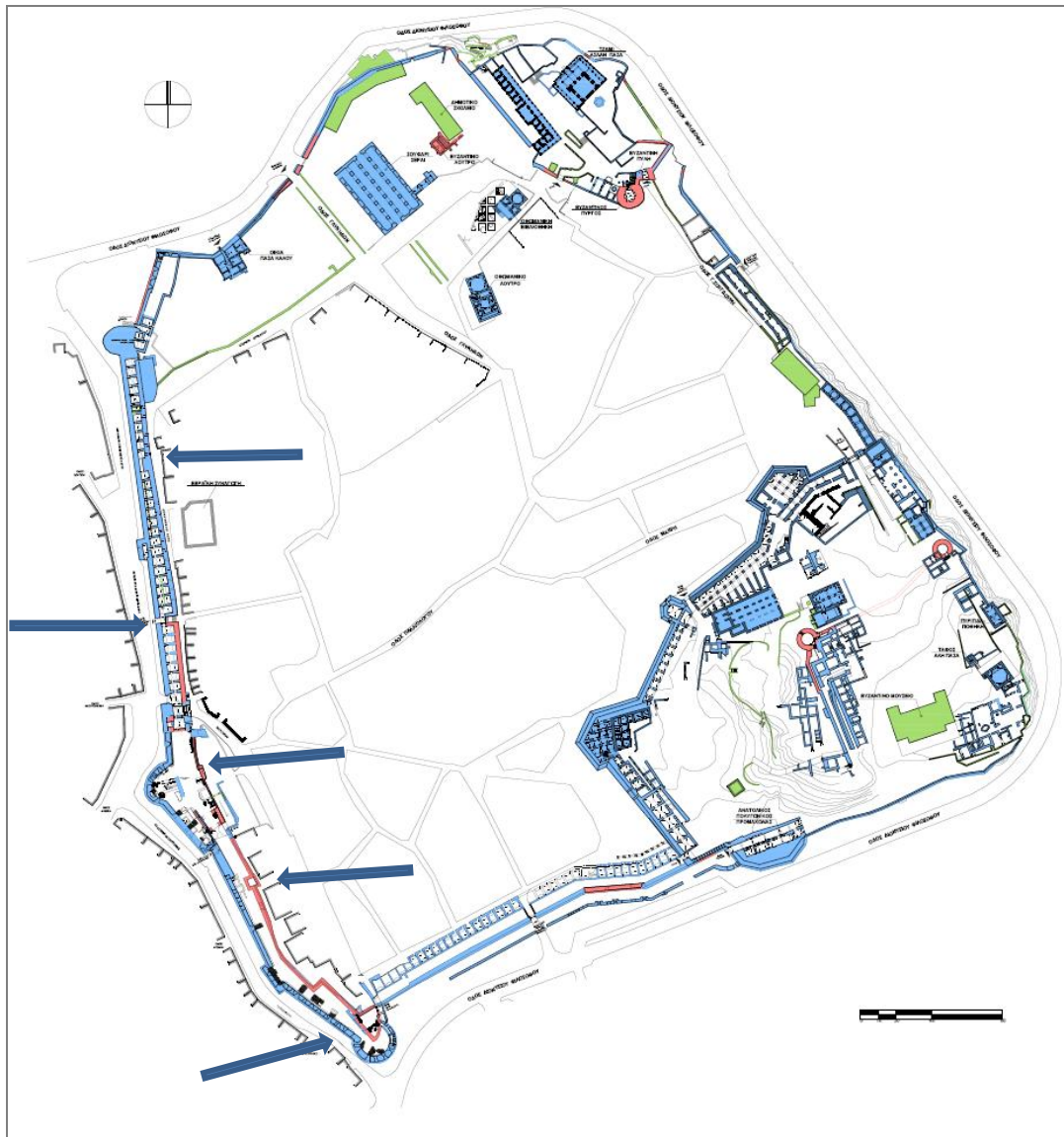
Πίν.12 α- δ. Αποψη της βυζαντινής και της αρχαίας τειχοδομίας στο χώρο των στοών.

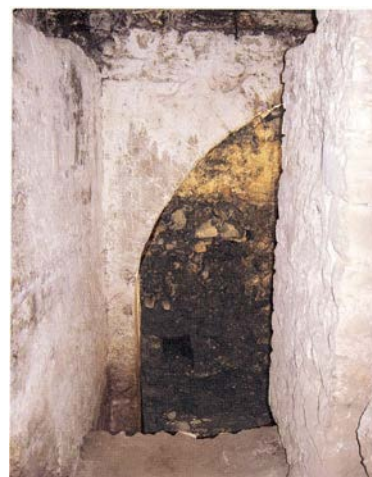
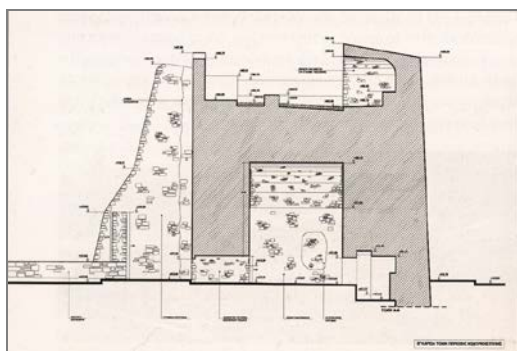
Πίν.13. Εσωτερική παρειά του τείχους στο δυτικό τμήμα. Ο «πύργος» του Θωμά (νότια της κεντρικής πύλης, εντός του οικισμού). Μετά την αποκατάσταση.

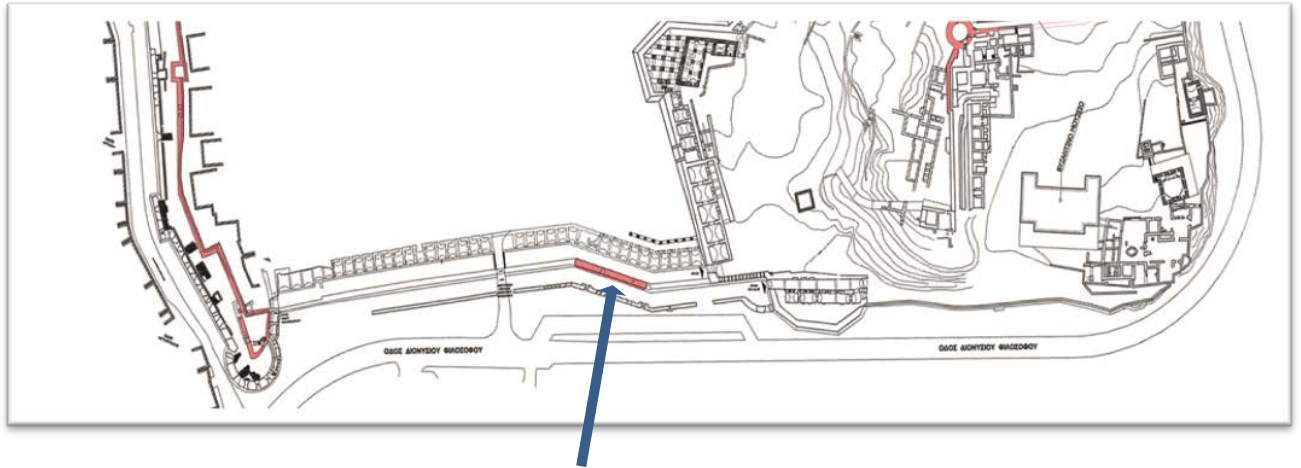
Πίν.14. Εσωτερική παρειά του τείχους στο δυτικό τμήμα, επί της οδού Ιουστινιανού (βόρεια της κεντρικής πύλης, εντός του οικισμού).

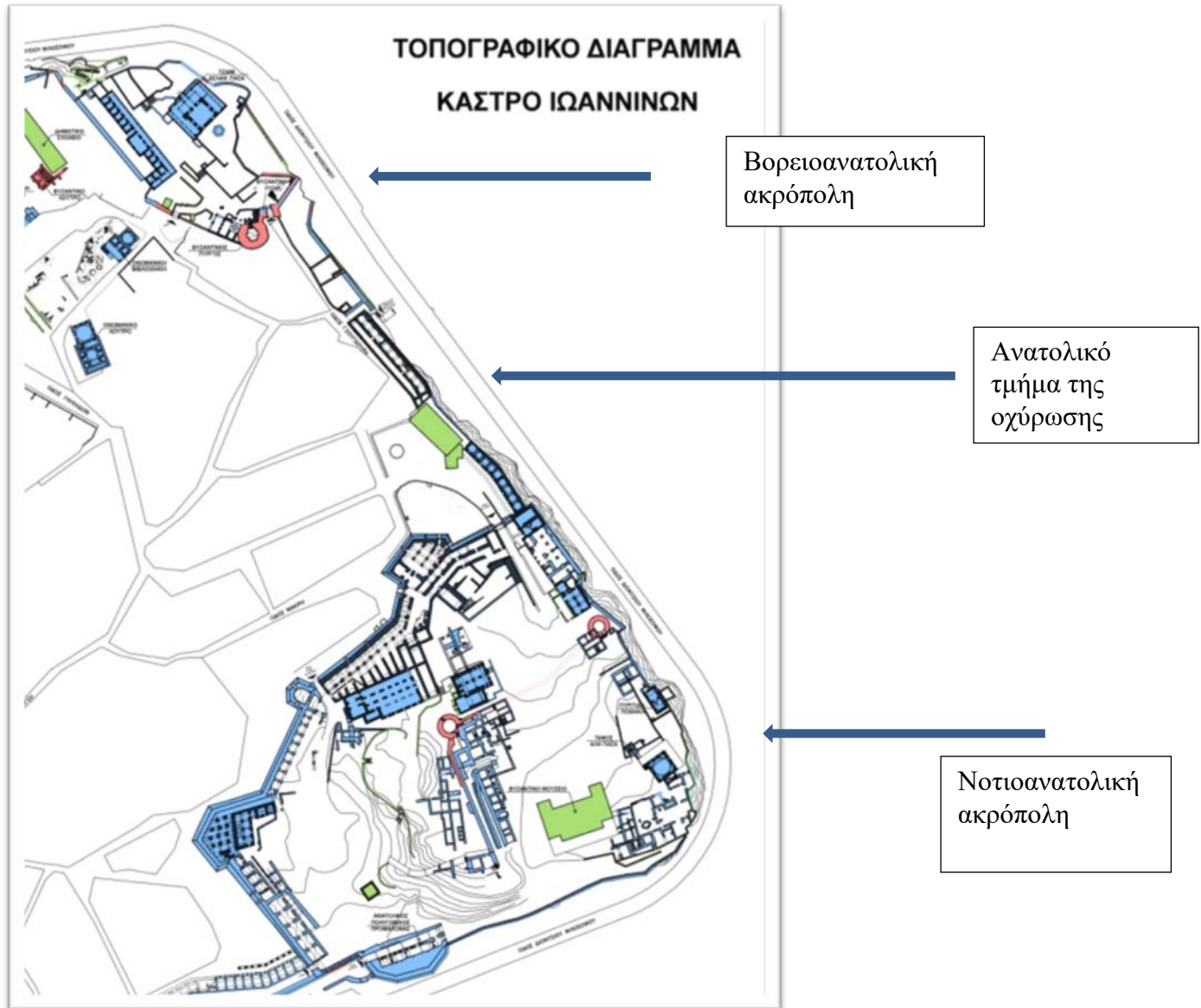
Πίν.15. Δυτικό τμήμα οχύρωσης. Οι θέσεις των βυζαντινών πύργων στην οχύρωση.

Πίν.16. Σχεδιαστική αποτύπωση και άποψη της βυζαντινής πύλης στο δυτικό τμήμα της οχύρωσης (νότια της κεντρικής πύλης) (σημ. 43).

Πίν.17. Νότιο τμήμα της οχύρωσης. Σχεδιαστική αποτύπωση. Στοιχεία βυζαντινής τειχοδομίας.

Πίν.18. Ανατολικό τμήμα της οχύρωσης. Σχεδιαστική αποτύπωση.

Πίν.19. Βόρειο τμήμα της οχύρωσης. Σχεδιαστική αποτύπωση.

α.

β.

Πίν.20 α-β. Ανατολικό τμήμα της οχύρωσης. Οθωμανική τειχοδομία. Άποψη.

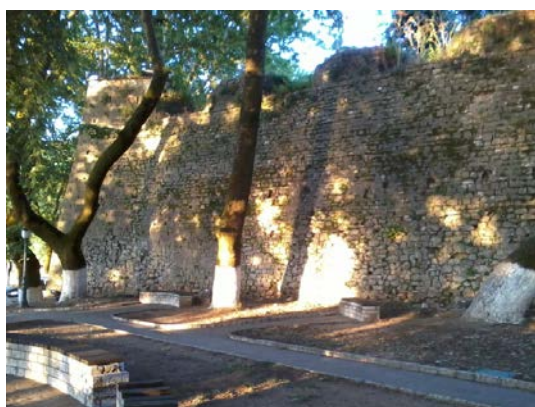

α.

β.

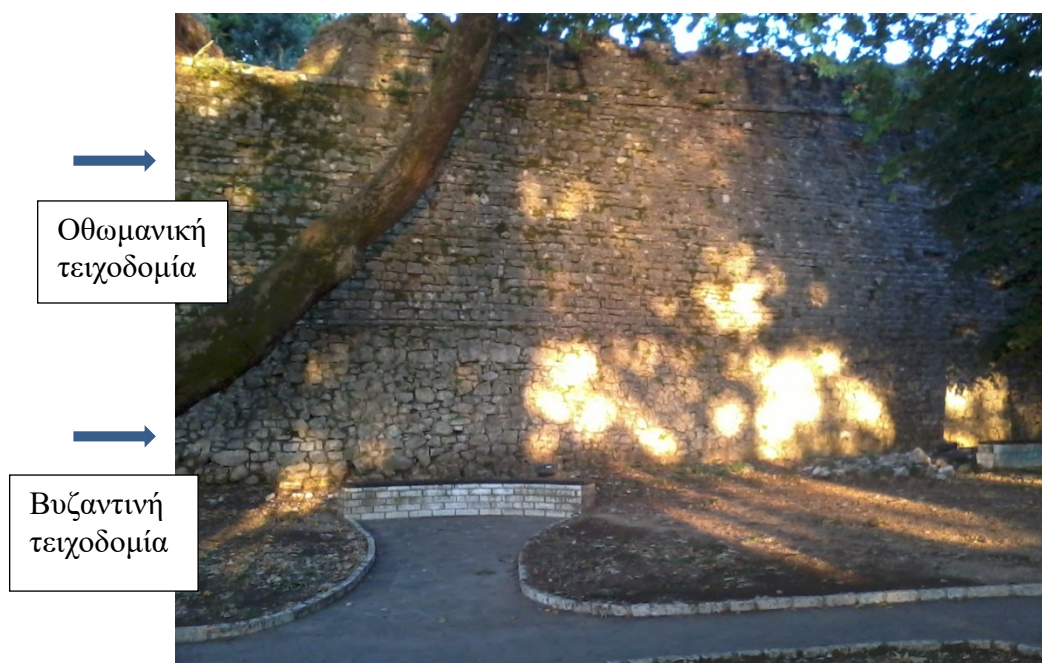
Πίν.21 α-β. Βόρειο τμήμα της οχύρωσης. Οθωμανική τειχοδομία. Άποψη.

α.

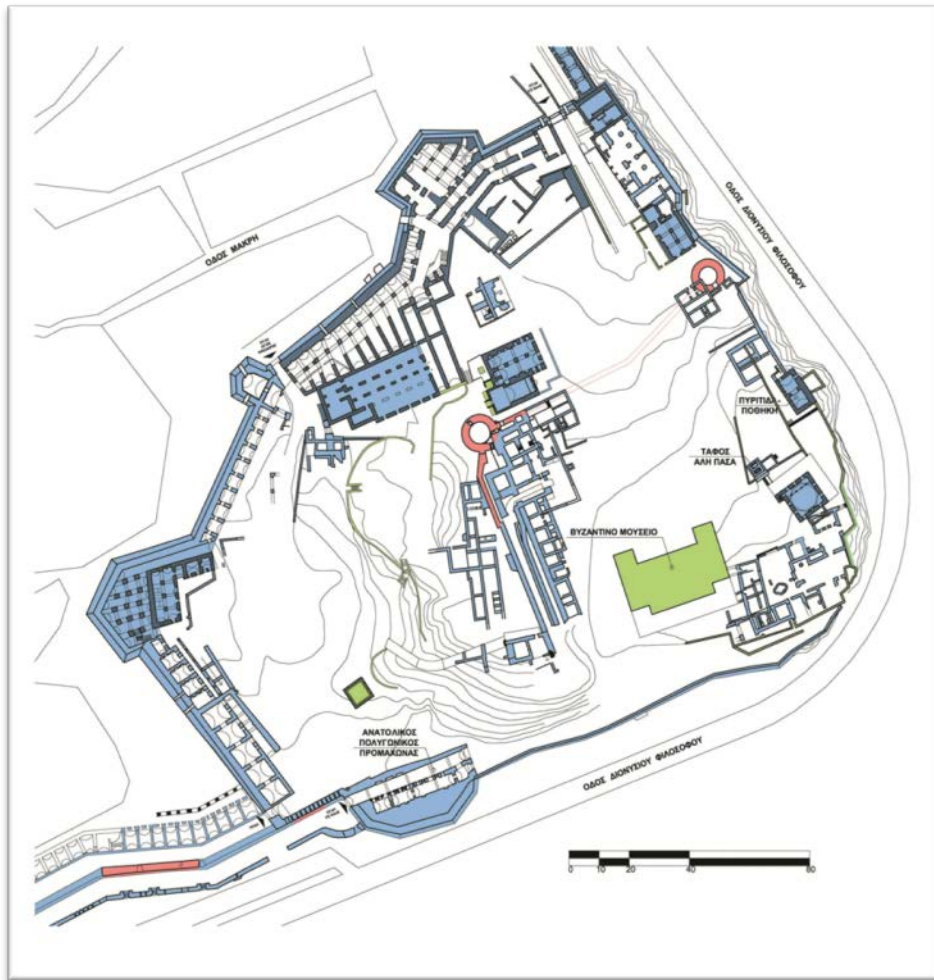

β.

γ.

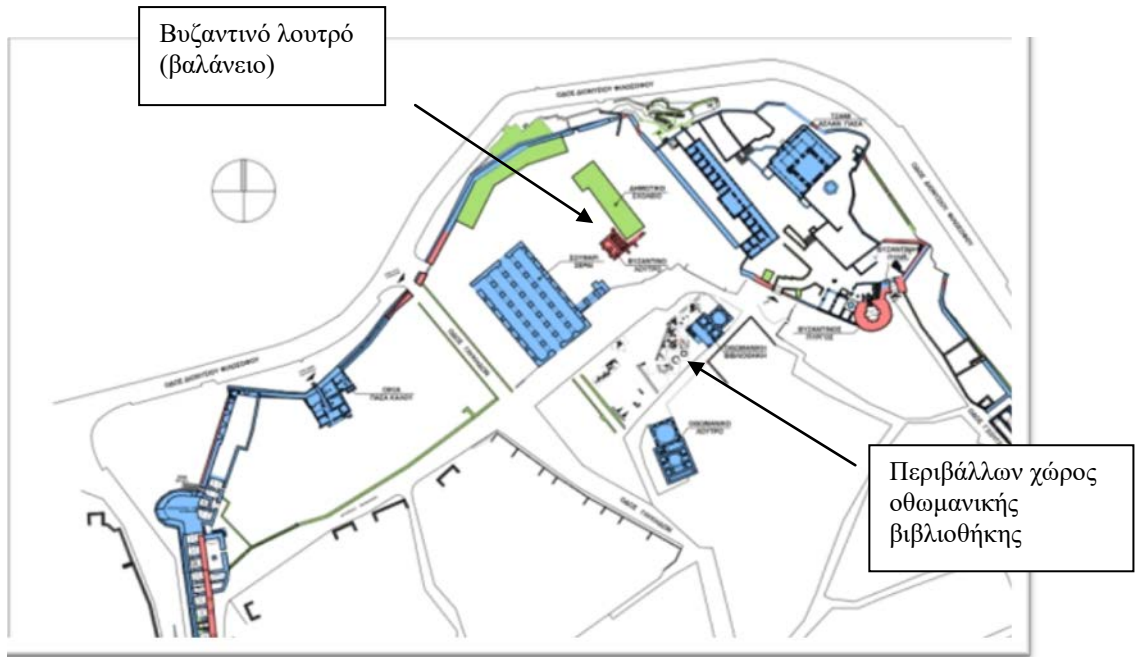
Πίν.22 α-γ. Βόρειο τμήμα της οχύρωσης (επί της οδού Δ. Σκυλοσόφου, εκτός των τειχών του Κάστρου). Βόρεια του πολυγωνικού προμαχώνα. Άποψη μετά τους καθαρισμούς.

Πίν.23. Νοτιοανατολική ακρόπολη. Σχεδιαστική αποτύπωση.

Πίν.24. Βορειοανατολική ακρόπολη. Σχεδιαστική αποτύπωση.

Πίν.25 α. Βόρειο τμήμα του Κάστρου. Σχεδιαστική αποτύπωση.

Πίν.25 β. Περιβάλλον χώρος της οθωμανικής βιβλιοθήκης. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών (2007-2009).

ΕΙΚΟΝΕΣ

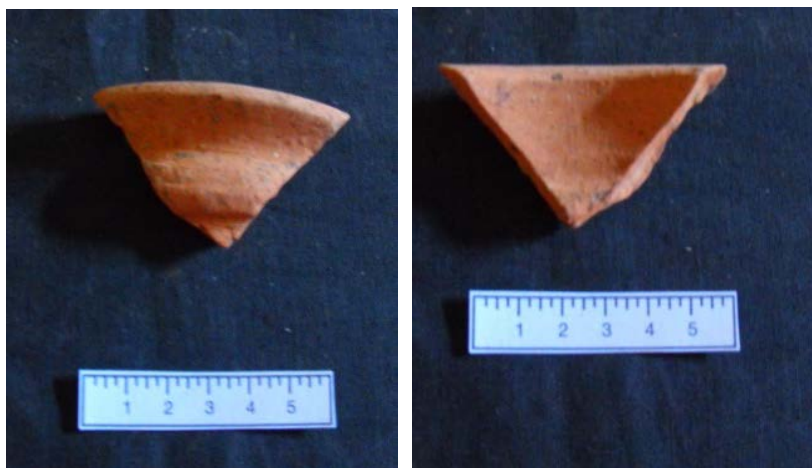
*Εικ.1. Κ 1 [αριθμός καταγραφής: 4703 (α)]
Τμήμα τοιχώματος κλειστού αγγείου*

*Εικ.2. Κ 2 [αριθμός καταγραφής: 2635 (β)]
Τμήμα βάσης ανοιχτού αγγείου*

*Εικ.3. Κ 3 [αριθμός καταγραφής: 2635 (γ)]
Τμήμα τοιχώματος κλειστού αγγείου*

Εικ.4. Κ 4 [αριθμός καταγραφής: 4662 (β)]
Τμήμα τοιχώματος και χείλους ανοιχτού αγγείου

Εικ.5. Κ 5 [αριθμός καταγραφής: 2536 (α)]
Τμήμα τοιχώματος κλειστού αγγείου

Εικ.6. Κ 6 [αριθμός καταγραφής: 2638 (β)]
Τμήμα τοιχώματος αγγείου

*Εικ.7. Κ 7 [αριθμός καταγραφής: 4628 (α)]
Τμήμα λαβής κλειστού αγγείου*

*Εικ.8. Κ 8 [αριθμός καταγραφής: Κ 3304]
Τμήμα τοιχώματος αγγείου*

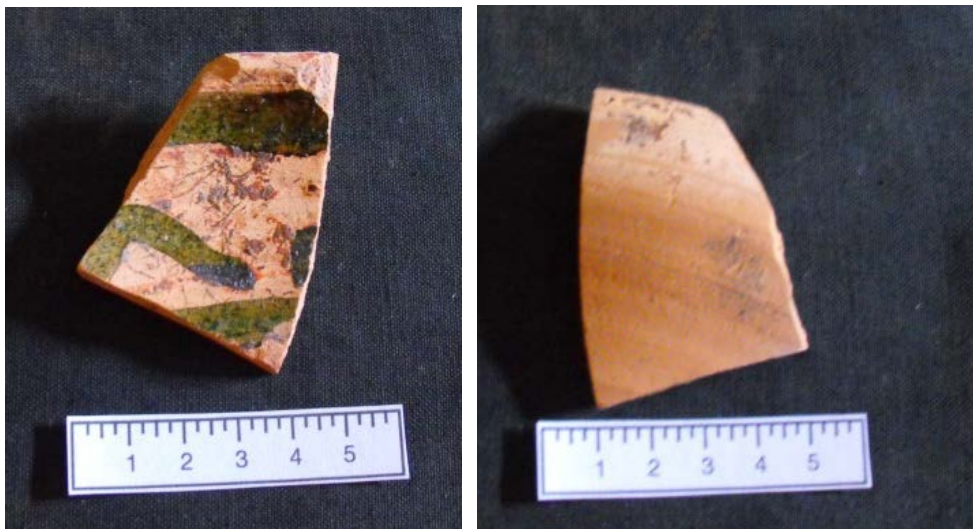
*Εικ.9. Κ 9 [αριθμός καταγραφής: 4751 (ζ)]
Τμήμα τοιχώματος κλειστού αγγείου*

*εικ. 10 K 10 [αριθμός καταγραφής: 4745 (α)]
Τμήμα τοιχώματος και χείλους πινακίου*

*εικ. 11. K 11 [αριθμός καταγραφής: 4669 (β)]
Τμήμα σώματος και χείλους πινακίου*

*εικ. 12. K 12 [αριθμός καταγραφής: 4620 (α)]
Τμήμα τοιχώματος και χείλους γαβάθας*

*εικ. 13. K 13 [αριθμός καταγραφής: 4669 (α)]
Τμήμα χείλους πινακίου*

*εικ. 14. K 14 [αριθμός καταγραφής: 4703 (γ)]
Τμήμα χείλους πινακίου*

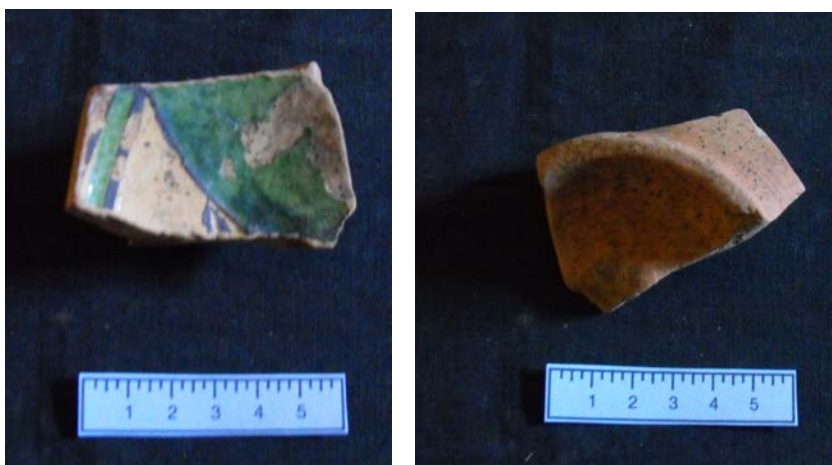
*εικ. 15. K 15 [αριθμός καταγραφής: K 4703 (β)]
Τμήμα χείλους πινακίου*

εικ. 16. Κ 16 [αριθμός καταγραφής: 4747 (γ)]
Τμήμα τοιχώματος και χείλους πινακίου

εικ. 17 Ακατάγραφο όστρακο
Τμήμα τοιχώματος και χείλους πινακίου

εικ. 18. Κ 18 [αριθμός καταγραφής: 4747 (δ)]
Τμήμα βάσης και τοιχώματος ανοιχτού αγγείου

*εικ. 19. Κ 19 [αριθμός καταγραφής: 4747 (ε)]
Τμήμα σώματος ανοιχτού αγγείου*

*εικ. 20. Κ 20 [αριθμός καταγραφής: 4747]
Τμήμα βάσης και τοιχώματος ανοιχτού αγγείου*

*εικ. 21. Κ 21 [αριθμός καταγραφής: 3953 (β)]
Τμήμα τοιχώματος κλειστού αγγείου*

*εικ. 22. Κ 22 [αριθμός καταγραφής: 3955 (β)]
Τμήμα τοιχώματος κλειστού αγγείου*

*εικ. 23. Κ 23 [αριθμός καταγραφής: 4736]
Τμήμα τοιχώματος κλειστού αγγείου*

*εικ. 24. Κ 24 [αριθμός καταγραφής: 4034]
Τμήμα τοιχώματος κόπας*

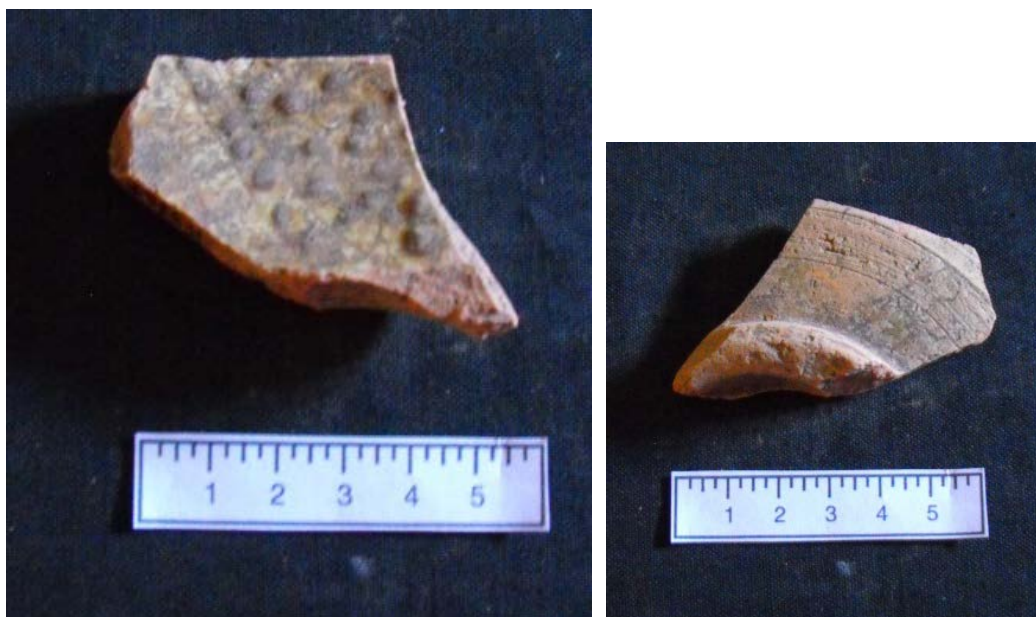
*εικ. 25. Κ 25 [αριθμός καταγραφής: 4584 α, β]
Τμήμα χείλους και τοιχώματος πινακίου*

*εικ. 26. Κ 26 [αριθμός καταγραφής: 4667]
Τμήμα τοιχώματος / χείλους πινακίου (;)*

*εικ. 27. Κ 27 [αριθμός καταγραφής: 4176]
Τμήμα τοιχώματος γαβάθας*

*εικ. 28. Κ 28 [αριθμός καταγραφής: Κ 3767]
Τμήμα βάσης και τοιχώματος ανοιχτού αγγείου*

*εικ. 29. Κ 29 [αριθμός καταγραφής: 3354]
Τμήμα κούπας με πόδι*

*εικ. 30. Κ 30 [αριθμός καταγραφής: 4741]
Τμήμα κούπας με πόδι*

*εικ. 31. Κ 31 [αριθμός καταγραφής: 4622 (α)]
Τμήμα τοιχώματος και χείλους πινακίου*

*εικ. 32. Κ 32 [αριθμός καταγραφής: Κ 3616]
Τμήμα λαβής κλειστού αγγείου*

*εικ. 33. Κ 33 [αριθμοί καταγραφής: 2460+2469+ 4619 (β)]
Τμήμα χείλους και σώματος πινακίου*